

Sikewych, Kolodymiz

ГЕН. В. СІКЕВИЧ

Storinky iz zapysnoi knyzhky

СТОРИНКИ

ІЗ

ЗАПИСНОЇ КНИЖКИ

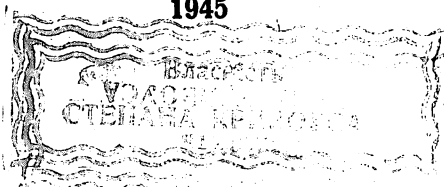
ТОМ ІІІ.

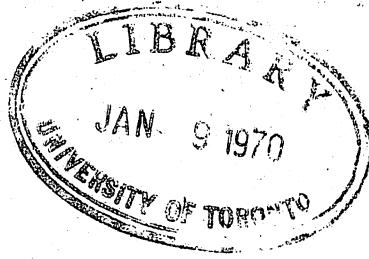

НАКЛАДОМ УКРАЇНСЬКОЇ СТРЕЛЕЦЬКОЇ ГРОМАДИ

ДРУКОМ НОВОГО ШЛЯХУ

1945

DK

508

26

640

t. 3

Printed by The Ukrainian National Publishing Co. Ltd.

Winnipeg, Canada.

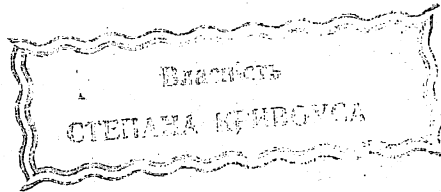

ГЕН. В. СІКЕВИЧ

ВІД АВТОРА

Присвячую Любим Стрільцям
Славної Української Армії. —

Ген. Володимир Сікевич.

ДЯДЬКО

Почало сонечко за гору ховатись і тільки своїми проміннями по верху гір бавиться, освічує землю, квіти, листя, траву. Надворі тихо, в діброві по нашій стороні вже потемніло, чути як пташки на сідало сідають, як сухе листя падає. Високо-високо понад горами біло-сніжними парить над землею орел і той уже до скали, що висить над провалом підлітає, щоб у гніздо заглянути і після праці відпочати. Наш полк стоїть на відпочинку після майже місячної поважної праці в шанцях, де і недоспали і недоїли і воші брудне тіло обгризли зі всіх боків. Зараз майже увесь полк у річці бавиться, щоб кості розмяти, тіло вимити, шмаття полоскати і тут же на галузках дерева розвішати. Люде трохи спочали і знова життя до них повернулось, молода кров не дає чоловікові сумувати.

Мій джура розіслав рядно на землі, приніс горячої води, заварив чай, поставив цукор, масло, хліб, начиння і лежимо як на пікніку, пемо чай з великим смаком.

Коло мене сидить курінний першого куріння підполковник Кухаренко, який дуже любив добре попоїсти особливо борщу, лемешаників з сиром і сметаною, любив військове життя, нікого крім своєї жінки і чорта не боявся, але про що можна було лише думати, а Боже-борони говорити, бо він всіх запевняв, що він є голова дому і що там всі його навіть думки вгадують. Правда сусіди це заперечували, особливо ті, що за стіною жили, бо вони дещо багато знали, як він о-півночі вертався домів з вечерниць або від небоги.

Він дуже добре копіював лірників, що співали на ярмарках, мав і возив зі собою свою бандуру і як був у доброму настрою та ще не дай-Боже випив чарку доброї або дві, то він з охотою розвеселив або засумував. В полку всі його поза очі кликали "Дядько".

Лежимо собі, пемо чай, балакаємо, а тут вже молодята зі всього полку навкруги нас збираються і по очах видко, що хочуть дядька просити, щоб щось цікавого їм заспівав. Дядько подивився на мене, я кивнув головою і він зараз дав наказ джурі принести його бандуру. Джура, як та коза, зірвався з місця і побіг за бандурою, бо і він любив слухати про те, що колись було. Козачня, як побачила що джура несе бандуру, зі всіх кінців, поза спиною старшин полягала.

Взяв дядько бандуру в руки, трохи щось пошепотів їй, покрутив, спустив довгі вуса надолину, заломив папаху на потилицю і почав грати та приговорювати: На суд до воеводи запорожця привели, що дорогою загуляв і від свого гуртка відбився і під чаркою у воеводи у гайку заночував. Стоїть запорожець, мовчить, голову до

низу схилив, очима як загнаний вовк поводить. З плеч його зірвали плисовий жупан, кров тече із широких ран, бо без бою не хотів в руки ворога віддатися. Закутий в кайдани, щоб не міг він волю ногам дати і через ліси і діброви на широкі степи до своїх дістатись. Важко дихає, думу думає! Погано очевидно, що пропав козак — не вернеться гарна пора!

І чує запорожець голос воеводи: кажи мені козаче, з ким ти товаришував і проти кого ти воював? Бо все одно від нас не вирвешся. І так довго ти без журби по білому світі гуляв, довго мої хлопці тебе зловити не могли, багато шкоди ти кругом наробив.

Чогож ти мовчиш? Чув я, що ти добре і голосно співаєш, що голосом своїм, як веселий буваєш, кругом себе людей потішаєш? Але думаю, що сьогодні тобі не до співу. Зате завтра ми почуємо, як ти заспіваєш, як на шибеницю тебе поведуть!

Зірвався козак — більше терпіти не міг. Голову високо догори підніс і каже: ти хочеш знати, з ким я товаришував? То знай, що товаришами моїми був увесь український народ, який ти закував в кріпацтво. А воював я з його ворогами — з вами, кати! Не почувеш ти завтра моєї пісні, не час буде мені співати, коли треба від руки ката умірати. Може ти воевода на radoшах, що позбавишся такого ворога як я, заспіваєш, а може ще ти будеш співати, як замість мене тебе на шибеницю поведуть.

Правду кажеш, воеводо, що я зі своїми козаками колись добре співав. Співали ми, як побивши ворога, з поля бою повертались, співав коли в твоїх панських хоробах, після бою відпочивав, солодку горілку пив, смачну перекуску їв, і твою молоду дружину красуню на цілий повіт обіймав і цілував! Заревів воевода як зранений бик. Мовчи, падлюка! І нагаєм через покалічене плече полоснув. Захитався козак, а не упав. І почувлося йому його запоріжським нюхом, що десь недалеко поміч іде. І дійсно його приятелі-запорожці відіхали трохи, оглянулись, а Степана немає. Вискочила горілка з голови, повернули коней і гайда шукати. Побачили у палацу в вікнах вогонь горить. Підглянули і якраз впору побачили свого Степана, якого полосував воевода. Не встиг воевода ахнути, як шиби у вікнах полетіли і вусаті голови показалися. Схопився воевода за шаблюку, щоб Степану голову зрубати. Та не встиг — своя голова по підлозі покотилася, а душа в обійми чорта полетіла! Вскочили запорожці до палацу, розкували Степана, рани перевязали. Слугам наказали всякого добра на столи поставити, добре випили, підкріпились і на ціле горло заспівали свою запоріжську пісню. Відпочали, Степана на найкращого панського коня посадили, вийшли з палацу і зі всіх боків його підпалили, щоб більше не смерділо. Козаки додому в Січ повернули і про все кошовому доложили. Як вони повернулись до Січі, там сліпий бандурист запорожцям оповідає, як поїхали на чайках і

байдаках запоріжські орли по чорному морю гуляти, славу козацьку добувати, з ворогом силою поміряться, від ворога полонених відібрати. Коли були вже далеко від берега піднялася страшна буря. Реве вітер, хвилі одна через другу, білі гребні перекидаються, вітрила тріщать понадувалися, як ті бояре, човнами як трісками кидає. Один корабель на двоє розколовся і попадали в море козаки, як ті галушки, що жінки з макітри до миски скидали.

Великий шматок корабля пливе, багато козаків за нього учепились, між ними один як падав, головою в машту, вдарився і тепер лежить без пам'яті. Козаки його підтягнули і міцно до машти привязали, стогне бідака і тихенько про своє життя оповідає і думи свої на світ Божий виливає. Співає він, як батько і мати козака в дорогу провозають. Мати дала благословення, хрестик на шию одягла і наказала, щоб про матір не забув і хрест з шиї не здимав, а батько трошки землі в хусточку разом з червінцем в гаманець положили. Співає козак, як вороного, сильного, як орел, коня йому осіддали і срібну зброю приладили, а в цей час коло тину під черешнею його дівчина стоїть і очима повними сльоз в його бік дивиться, а усточки шепотять: прощай, козаче, прощай, любий, хай Господь тобі в дорозі допомагає! Не забувай свою Ганусю, свою дівчину, яка тобі своє серце віддала. Де не будеш, памятай, що на тебе твоя дівчина чекає. Прощай Ганусю, прощай, любя, не забуду тебе, доки жити буду, не забуду і тоді, як смерть в мої очі загляне, бо ти моя сужена . . . Пісня козака до самої високої зореньки летить, бо та зоренька так само горить, як оченята його дівчини.

Співає козак, як їх військо до берега моря приплинуло, як кошовий дав наказ з коней злазити, коней по четверо звязати і коноводам передати. А коноводам застеріг коней, як очей своїх берегти. Пливають запорожці. Море стихло, вже кілька день в дорозі, козак стогне — пити хоче. Хлопці трохи дощівки в чавунець, що разом з ними з корабля упав, набрали, помачали хорому уста і він прокинувся, очі отворив, за голову тримається — голова болить! Хвилі козаків до берега перекинули, козаки Господу Богові помолились, покаліченого на беріг винесли, відпочали і пішли шукати дороги до своїх побратимів. Тут дядько раптово скінчив і почав співати, як свекруха молоду до вінця прибірає, як за всяку дурницю дорікає і каже:— “памятай, що крім попа тобі шлюб ще мусять дати куми, свати та батьки з обох сторін.

І оповідає дядько про наші звичаї, як свекруха, що не слово, то молоду ущипне, а теща добрим словом що аж по печінках заболить молодому догоджує. Пють куми, пють свати, пють гості, пють і батьки і щастя молодим бажують. Плаче молода по звичаю стародавньому, рукавом сльози витирає, а зпід рукава на молодого заглядає. Молодий червоніє і молоду в уста малинові цілує. Гості як побачили цей поцілунок, давай собі цілуватись, бо якаж то кума, що кума свого

не поцілувала. А за поцілунком в танок з присюдами пустились . . . і гуляють гості до раңа, а нам хлопці, каже дядько, завтра рано на позицію треба іти, тому гайда всі на перегони спати. І замовкла бандура, розійшлись козаки по шатрах, стодолях і довго ще гомоніли про дядькову пісню, згадували і себе на місце молодого ставили і небог пригадували та довго ще не спали, а на рідних землях вітали . . .

Почав табор засипляти, тільки місяць зі своїм світлом землю доглядає і мрійникам спати не дає, а навпаки на різних споминах дрочить. Лежимо ми з курінем там, де сиділи і спати не хочеться, чую курінний крутиться — не спить. Питаю, чому не спите? Та оце, батько, наговорився і в далеке минуле перекинувся. Як не дуже вас кортить спати, то я вам дещо про себе оповім: Батько мій старий вояка, як перемахнув пів віку, покинув службу і переїхав з цілою родиною до свого маєтку на хутір. О, тут для мене був цілий рай. Я тішився всіма свободами сільської дитини. Кругом усі ліси, ставок, млинок, очерет, болото, горби і провалля були до моєї диспозиції і я там був чим тільки хочете. Був і гайдамакою, і воеводою, і черцем, навіть отаманом розбійників. То було справжнє розбишацьке життя.

Батько за всяку ціну підготовляв мене до кадетського корпусу, а мати і слухати не хотіла. І віддали мене до гімназії. В гімназії я був не з перших-зубрилів, але не був і з останніх, а так по середині і кожний рік перелазив із класи в класу. А як скінчив гімназію, батько одурив маму і наговорив їй, що мене треба буде до війська віддати, бо коли я піду охотою, то буду служити лише рік, а як заберуть як рекрута, то треба буде служити два роки. Мати поплакала і згодилась, але з тим, щоб за рік я був уже в університеті.

Поїхали ми з батьком до штабу сусіднього полку, де я передав усі свої документи, і написав прохання до самого царя про бажання служити як однорічник. За пару тижнів вже була відповідь, що я прийнятий на дійсну царську службу.

Настала дуже тяжка хвилина — прощання з мамою, ріднею і приятелями по безжурному житті. І ми з батьком виїхали з дому. В штабі полку по виробленому шаблоні мене зміряли, зважили, записали, дали якусь карточку і наказали зараз іти в дев'яту роту, на такий і такий адрес. Попращавшись з батьком я з вістовим з канцелярії пішов на нове моє місце.

Десь на кінці міста стоять великі касарні. Зайшли ми до одної. У дверей вартовий запитав мене чого я хочу, я показав свої напери і він пропустив у велику дуже високу кімнату. Звідтіля мене ударило в ніс карболкою, дьогтем. Вздовж стіни посередині стоять нари чисто застелені, в проходах стоять піраміди для рушниць, з наїженими багнетами, багато приладдя для гімнастики і стрільби, у дверей бочка з водою, а до неї привязані три кружки. З другого боку на козлах стоять два барабани і висять дві сурми, які блищать, аж очі волять, так начищені. Солдат не було в касарні, їх повели до купелі. Я о-

глянувся навкруги. На стінах висять високі портрети царів, багато оліографій лицарських вчинків вояків, образ святого Юрія і горить лампадка.

В цей час увійшов якийсь чоловік, певно старшина, а може ще і більший, бо вартовий витягнувся, якби аршин ковтнув, а другий солдат до нього підсочив і почав щось лопотати. Він поважно все вислухав і робить свої завваги: чому не всі вікна з одного боку відчинені, чому порох скрізь не витерті? Побачив мене, підійшов і питає, що я за один? Я показав йому той папірець, що мені дали в канцелярії. Він його прочитав, оглянув мене з ніг до голови, аж мені ніяково стало і каже: я фельдфебель цієї сотні, прошу про це знати, про всі ваші потреби звертайтеся до мене, а без мене ніде і нічого. Коли ви соціяліст, то краще шукайте собі іншого місця, бо ми таких клопотів не хочемо. Коли будете добрим слухняним солдатом, то і вам буде добре і подав мені руку кажучи — звать мене поза службою Філарет Іванович Божко, а на службі пан фельдфебель — і повів мене до канцелярії. Там мене під машинку постригли, приміряли чоботи, мундур, штани і наказали подивитись в зеркало. Я як глянув то мало не упав з перестрашу, таким страхопудом я виглядав. Все широке, важке, нездале. Обшили мені погони шнурками, щоб відрізнити від наборових, от я і салдат. Добре, що мати мене під цю пору не побачила. Не дуже весело мені стало, а що робити, взяли за гуж не кажи, що не дуж. Фельдфебель призначив мені учителя ефрейтора Чубатого, і пішла моя наука за порядком дня. Учать мене як честь старшим віддавати, як і кого титулувати, як маршувати, як з рушниці стріляти. На моє щастя в цій самій сотні був другий однорічник Нікульцев. Цей мій новий товариш дуже скоро отворив мені очі, як і що треба робити, щоб так сяк можна було жити. На десятий день у неділю, підбив мене Нікульцев з ним разом на відпустку піти, а для цього треба іспит перед сотником зложити. Нікульцев мене навчив, як треба на запити сотенного відповідати — голосно, коротко і кожний раз добавляти Ваше Високоблагодіє.

Ми пішли разом до канцелярії і там я свою просьбу фельдфебелю зложив. Фельдфебель зробив доклад сотенному, той закликав мене і каже: як вас з касарні випустити — та з вас всі горобці на тину будуть сміятися, як ви будете ходити та ще хтось вас заарештує. На це я відповів, що все що треба знати солдату я вже знаю і мундура полку не заплямлю. Ця відповідь сотенному подобалась. Він дав мені кілька запитів і дав дозвіл на відпустку. В неділю ми причепурились, безкозирку шапку без дашка на бік заклали і стали виглядати правдивими козаками. Після Служби Божої ми зголодніли і пішли шукати ресторації. Куди не заглянемо, нікуди не пускають, бо вхід нижчим чинам заборонений. Вкінці кінців знайшли одну. Там дали нам якогось брандахлисту, трохи мяса, бараболі, хліба. Заплатили за все по десять копійок і пішли змучені і знеохочені до касарні. Все було добре.

тільки чогось мене не злюбив підполковник Вольський. Все паничем кликав, шкурбентом — іронічно прозивав, соціялістом лаяв, все до чогось чіпався. Одного разу я ішов вулицею за містом. Було гаряче і я собі ковнір розіпнув і очкур трохи легше опустил. Як на мою біду іде верхи Вольський. Я забув про очкур і по військовому йому честь віддав і лихо руку до шапки приложив. В цей час на біду мою, очкур упав... Вольський, як скажений, коня зупинив і з піною в роті завдав мене до арешту на п'ять днів і ночів. Не смакував мені цей арешт. Голі нари, маленька вузька кімната, дуже маленьке в дверях віконце, за дверима ходить вартувий . . . Я зі злості ліг на нару і заснув глибоким сном. На п'ятий день я вернувся до роти і забув, як устав каже, про своє горе сотнику оповісти. Сиджу похмурий і клянущу в думках всіх . . . щоб за таку дурницю мене арештантом зробити . . . В той час чую фельдфебель мене до сотника кличе. Іду у двері канцелярії — чую як Вольський сотника гримає, що не уміє солдат, а особливо шкурбента в дисципліні тримати! Я одчинив двері, Вольський побачив мене і аж позеленів та як закричить: ви чому сотнику не сказали, що я вас під арешт посадив? Тут мене злість узяла і я кажу: ваше високоблагородіє, коли я сидів під арештом, то вся сотня і сотник про це знали і я думав, що вже не треба більше про це говорити. Як зірветься, як закричить і мене вже на ти кличе: ти що собі думаєш такий і сякий сину, мене учити хочеш! А я знова не зтерпів і кажу: Ваше Високоблагородіє! По уставу ніхто не має права однорічників називати на ти! За це я на першому інспекторському перегляді скаргу зложу! Вольський задубів і кричить — геть звідси і зараз на десять діб під суворий арешт. Посадили мене грішного, сиджу не плачу, а лаюсь якими тільки словами собі пригадаю і так десять днів і ночів просидів я. Повернувся назад і вже свою службу не злюбив. І все навпаки курінному роблю, але так, щоб він про це не знав, правда це було по дурному, по дитячому, а що ви зробите, коли іначе утяти не міг . . . Закони військові дуже суворі, особливо як солдат на варті.

Проїшли шість місяців. Вольського полк вислав десь в якусь командіровку і стало легше жити. Нас всіх в полку однорічників вислали на підстаршинські курси в учебну команду, яку я закінчив з відзначенням. Мій сотник поздоровив мене і підвищив в молодші підстаршини. Це вже був деякий будь ступінь, а я став уже маленьким командантом чоти. Нашив собі галуни і працюю, щоб моя чота була добре підготовлена, учу їх стріляти, добре гімнастику робити. І дійсно скрізь мої хлопці найкращі. Я почав забувати за свої перші прикраси, а тут чуємо генерал іде перегляд стрільби по наказу зробити. Чекаємо того генерала і боїмось, а як не вдасться? Генерал Федорів приїхав, наша сотня стріляє на 400 кроків до цілі і вийшла в полку найкращою. Моя чета дала 87% влучних стрілів. Генерал Федорів після перегляду

на перекусці підніс чарку за нашого сотника і наказав післати за мною; я зпочатку перелякався, думаю собі не вже арешт, тим більше що і Вольський повернувся до полку. Нема що — побіг. Підходжу до генерала, а Вольський з мене очей не спускає. Генерал подає мені руку, дякує за чудову стрільбу чоти і каже: якби всі так стріляли як ваша чота, то можна булоб сміло і на війну іти. Командир полку підвищив мене в рангу старшого чотаря і дозволив випити шклянку вина.

Я дуже зрадів і веселий вискочив з шатра, як у дверей дігнав мене Вольський і каже: це ви той самий, що стільки крови мені попсував. Яким чином ви з таким свідоцтвом, яке я вам дав, пішли на підстаршинські курси. Я був переконаний, що ви скінчите службу в дисциплінарному батальоні. Я на це відповів: Ваше Високоблагородіє! На курси мене вислав пан сотник і я скінчив їх з відзначенням. А про дальшу мою роботу сказав вам генерал Федорів. Вольський похитав головою і каже: нехай буде так, але ще одно: не здумай на мене скаргу підносити! І пішов.

Перегляд скінчився. Не знаю, яка сила мене стримала, що я свою скаргу проти цього чоловіка затримав при собі. Я вже переконався, що з сильним не борись, а з властью імуцим не судись, бо все одно програєш.

В осені мене вислали до юнацької школи і от я тепер так само курінний, як Вольський був. Багато часу минуло, але я цьому нев-растеникові, садистові обиду забути не можу. І дійсно якби він на той час не виїхав з полку, я тут коло вас ніколи не сидів би, а десь пропадав би в далекім холоднім Сибірі. І тому я так обережно по батьківськи зі всіми моїми хлопцями рівний і в чім тільки можу їм допомагаю. А коли слід то і караю, зате маю матеріял, з яким не соромно і в бій іти.

Добраніч, пане отамане, повернувся на бік і заснув молодецьким сном.

ПЛОТИЧІ

Вже другий раз, підчас світової війни, мій полк стоїть на відпочинку в селі Плотичі у Галичині. Памятаю коли перший раз ще в 1915 році ми прийшли до цього села, то люде всі страшенно боялись наших солдатів, ховались по задвірках десь у корчах, ні з ким не говорили і нічого у них не можна було докупитись — одна була відповідь: все забрали дикуни (так вони називали козаків дикої дивізії, кавказців), нічого не залишили; у Плотичах ми перший раз стояли вісім днів, де відпочивали після довгої служби в шанцях, і за ці дні люде попривикали до нас, а коли ми відходили, то всі дуже жалували, що ми так скоро кидаємо їх. Зате тепер, коли ми знова до них зайшли, то люде повиходили зі своїх хат і просили квартирерів, щоб у них стояли ті самі люде, що і раніш стояли. І мій господар, вже порозумівся з моїм джурою і забрав до себе мій багаж. Розійшлись хлопці по хатах, стодолах, весело гомонять, вітаються зі старими приятелями і приятельками за селом недалеко річки, кухні почали затемнювати сонце своїм димом і життя там закипіло і в котлах і серед окруження, в товаристві майже всіх дітей плотичан, які з охотою допомагали кашеварам, приносили їм сухих патиків на роспалку, збирали всяке сміття кругом кухні, приносили воду відрами. За це кашевари дітей гостили цукром, шматком сала, кісткою з мозками, а як обід або вечера була готова, то ця дівтора зі своїми мисочками стояла в черзі за солдатами і кашевари їм давали смачного борщу або капустаку і гречаної каші зо салом! Місцевий ксьондз, римо-католик, тримався осторонь, і коли я прийшов до нього з візитою, то від цього чоловіка не можна було витягнути слова і то не тільки доброго, а ніякого. Цікаво, що коли ми перший раз відійшли з Плотичів, то мені оповідав мій господар, що ксьондз пересвячував свою церков, бо там схизматики ходили на Службу Божу, а опісля пішов по всіх хатах, де стояли на помешканні солдати, а особливо старшини, і окропив всі хати свяченою водою, робив це мовчки, лише губи шепотіли. Добре що ще не лаявся, бо певно боявся, що про це добре діло, люде донесуть куди слід. Одначе сказав, як ми вже вийшли зо села: “щасливої їм дороги до самого пекла, щоби назад не повернули”. Цей раз я у нього не був, а стрінулись на вулиці, привітались і я передав йому привіт з пекла і пішли кожен своєю дорогою. Він здивовано глянув на мене, розвів руками і головою покрутив. Мій господар вже старий за яких шістьдесять років. Коли ми перший раз у нього були, певно удавав каліку, що не може ходити, тепер бігав, як парубок і був дуже гостинний. Все старався говорити по московськи, але бідака не умів і дуже калічив. Я запропонував йому говорити зі мною по українськи, на що він витріщив очі, не зрозумів, яка то мова “українська”, а коли почув мою мову, то засміявся і каже: ви жартуете

пане! Та цеж є наша рідна руська-галицька мова, а ви кажете українська. Прийшлось прочитати йому цілу лекцію аж з давних часів. Він уважно вислухав і каже: я це все добре знаю, але це історія нашого руського народу. — Біда! Знова починаю і кажу йому: дійсно, ми колись давно називались “Русь”, а коли москалі себе стали називати замість “московській” “руский”, то ми перестали уживати цю назву і взяли собі нашу стару назву “український”.

Джурам нашим була добра нагода показати свої кулінарні здібності, бо вони з допомогою жінок, діставали тут все, що їм було потрібно, а тому що за все платили грішми, то і продукти сипались як з рукава.

Багато жінок придивлялись, як варять і печуть наші хлопці. Не відмовлялись допомагати їм робити тісто, хліб, а в цей час і самі научились як варити наші страви!

Дні були дуже гарні, теплі, ясні. Я кожний день обходив село і зазримітив, що за селом недалеко греблі, по обох боках великий очерет росте. Бачив я то там, то тут, дикі качки перелітають. Прокинувся у мене старий мисливський дух і потягнув мене на широкі простори пташинного царства; повернувся до хати і призвав свого господаря та питаю його, чи у них в очеретах водяться дикі качки і гуси. Мій господар аж підскочив, бо це був завзятий мисливець, який від початку війни ще ні разу не був на польованні й каже: Ой, пане добродію! Качок і гусей тут хмарами. Як би ви хотіли, я би вас повів на такі місця, що звідтіля і виходити не захотілиб! Шкода не маю рушниці, відібрали від мене жандарми, а то і я не одну застрілив би, бо колись добре стріляв!

І засумував! Добре, кажу, господарю. Сьогодні перед вечером ви поїдете з нами і я дам вам рушницю і набої. Ідїть і все приладьте!

Опісля закликав до себе двох завзятих моїх співробітників на полю охоти: доктора Завадського і поручника Алехіна, і передав їм свої пропозиції. Вони так зраділи, що про всі смутні сторінки війни забули. Зараз побігли приготовляти, бо вже була пора. Шоста година доходить, а мій господар вже в нетерплячці, щоб не спізниться. Оглядає ту рушницю, що я йому дав. Оглянув як справжній стрілець, кілька разів прицілився в цвяшок на стіні, що добру рушницю дістав. Каже вже пора їхати, бо скоро почнуть качки на жир летіти. Тут і мої спільники прийшли і ще трьох солдатів привели. Це були всі завзяті стрільці. Перейшли ми село і вийшли на греблю, а з греблі стежкою, через очерет до трьох душегубок. Це такі гарні човни, що куди не повернись, повно води в них набереш. Сіли ми на них, а одна зараз же мало-мало не перекинулась і тихенько поїхала поміж очеретом. Впереді їхав зі мною господар і він прокладав дорогу. Їхали яких два кілометри від села і приїхали на островець. Що це була за краса їхати ранньою осінню на полювання. Очерет такий високий, що який би не був високий чоловік, з головою сховається. Між очеретом вода від-

свічує нас як в зеркалі, і ми їдемо у фантастичному царстві, сотки пташенят цвірінькають. На стеблах очерету кругом чайки, кулики і рибалки гигичуть, дають знати перистому царству про небезпеку, що вороги їдуть. Де-не-де вискочить “лиска” — дика курка з лисиною на чолі, чорна, як смола, побачить нас і пірне. Промені сонце вже не так гостро печуть і легче дихати. Повітря чудове, легке, веселе. От ми вже і приїхали. Це невеликий шматок землі на воді, гойдається, як на гойдалках. Кругом мочари, де не ступиш, як на пружину. Кругом репаста верба і широка осина, а коло них трава, вже перебрали на себе фарби осіннього пейзажу. Це все виглядає як намальоване. Мій господар розмістив нас всіх кругом цього острівця, заборонив до кінця полювання підбирати забитих качок і гусей. Господар стоїть недалеко від мене. Кругом тиша, чути як жаба гуде у болоті, як деркачі між собою сваряться, як бугай реве. В очереті, видно як риба підскакує поверх води. Дивишся і відпочиваєш душею... Десь далеко пролетіли пару качок, плеснулися в очереті і знова тиша. Сонце вже сідає і я вже знеохочений думаю певно господар мій помилився і качок тут вже нема, бо десь підчас цієї війни змінили свої хатки і перелетіли в інші місця. Коли чуємо з другого кінця острівця стріл один, другий. Понад нас пролетів, як скажений качур. Видко попав під вогонь стрільців. Знова стріл, другий, третій, а тут з поля летить і на нас хмара качок. Ще хвилина і та хмара вже над нами. Вмить рушниця в плечі і майже без приціла стріляю раз, два, викидаю гільзи і знова стріляю. Бачу кілька качок упало. Хотів кинутись за забитими качками, але згадав собі наказ розпорядчика і залишився на місці. Чуємо знова летять два качурі в розкішних своїх прикрасах піря. Летять впрост на мого сусіда. Мій господар поважно бере рушницю, підносить до плеча, стріл і передній качур зложив крила, кулею летить на землю. За ним другий стріл і другий качур з перебитим крилом падає на воду, бачу що бідній животині погано буде жити з перебитим крилом, стріляю в його бік і добив бідного, але гарного качура.

Стрілянина, як підчас офензиви: рушниці гарячі, як би їх хто підігрів на вогню! Сонце вже низенько. Даю наказ перестати стріляти і підбрати забитих качок. Кинулись хлопці шукати свої трофеї, одні на острівці, другі на душегубці збирають на річці тих, що упали у воду. Всього забито двох гусаків і двадцять сім качок. Дивлюсь, доктор чогось злоститься і все шукає щось кругом себе. А то він забив качку і сам бачив, як вона упала між мочари і неможе її знайти. На поміч йому пішов наш господар і за пару хвилин кличе доктора і показує йому ямку в яку сховалась підстрілена качка і так добре замаскувалась, що ніяк її від мочарів не відзначиш. Бідна качка сховалась в мочарах, а там і душу свою віддала, як вона ту душу мала.

Під вражінням цього полювання, пригадалися мені старі часи. Коли я був ще малим хлопцем, то батько мене вже брав зі собою на полювання. Він з рушницею, а я без нічого заходив за ним і переживав великі

приємності, як полювання було вдачне і злостився, розуміється в душі, як батько коли промазав. Я сердився, що батько не уміє стріляти.

З другої гімназіальної, як я перейшов до третьої, батько подарував мені свою одноствольку, з якою він вже давно не ходив. В той час ще не було таких рушниць, як тепер! Треба було мати, як ідеш на полювання, різні причандали, де можна сховати порох, шріт, капсулі, паклю та інше. Не то що тепер все в одному патроні. От з тим і клопіт був. Треба рушницю добре оглянути, міркою насипати пороху, забити паклю, насипати шріту, знова забити паклю, наложити капсулі і от тепер можеш шукати в кого стріляти. Памятаю скільки то було клопоту. Побачиш качку на воді, лізеш до неї яких триста ярдів; вже підліз на яких пятьдесят, цілишся, курок клоцкає, а стрілу нема. Оглядаєш рушницю, а капсуля згубив. Шукаєш за другим, а качка полетіла. — Вже як мені минув шіснадцятий, батько купив мені двохстволку. Своєї не хотів подарувати, а купив мені тульського заводу, не дуже добру, а всетаки кращу, як одноствольку, бо як промажеш з одного, можна бити з другого. А все таки з тими порохами було багато клопоту. Памятаю одного разу я поїхав на полювання з нашим душпастиром, батьковим приятелем. Заїхали ми до одного гаю, чудове місце, краса над красою, корчі, дерева — одно краще другого, трава, квіти папоротник, щось надзвичайного! Вийшли ми зі свого воза, легкий подух вітерка стрінув нас. Пан-отець пустив свого пса “Парнаса”, гарного пойнтера вперед, а ми один від другого в бік на пятьдесят ярдів ідемо, на всі боки оглядаємось, рушниці на поготові тримаємо. Дивимось Парнас зупинився на місці, одну лапу підняв догори, хвіст витягнув як струну і завмер. Ми скорим кроком підходимо до нього, пес тихенько, обережно ступає вперед, а лісова курка “вальд-шнеп” піднялася догори і гвинтом поміж гілляками покрутилась — та полетіла в мій бік. Мій любий товариш по полюванні, щоб не дати мені першому, цю дичину забити, вложив рушницю в плече і таракнув раз, два і з поспіху промазав. В цей час курка налетіла на мене, а мої руки трясуться, очі хлипають. Беру рушницю в плече, цілюсь, що є сили, стріляю . . . промазав. Чую за собою гомеричний сміх, цілюсь вдруге та як бабахну, а вальдшнеп догори ногами і упав. Я від радощів, що перестрілив приятеля, кинув на землю рушницю і побіг відібрати від пса курку, яку він поніс до свого пана! Ще і досі того забути не можу. Серце так радісно беться, що моя перемога; особливо після того як мій товариш промазав, та ще два рази і того гомеричного сміху, як я перший раз не трапив! Біжу до пса, а він уже приніс курку до свого пана. Той взяв дичину в руки, оглянув її зі всіх боків і спокійно положив у свою сумку і каже: Ти хлопче, стрілив у цю пташку, як вона після мого стрілу летіла здихати! Я зі злості мало його не побив! Стримало тільки те, що то

був священник, а вдруге, що була колосальна постать — і в довжині і в ширині!

В таких споминах ми ідемо до дому по березі річки. В дрімоті застигли хвилі останнього світла, зорі на небі. Догорав останній промінь, природа заснула. Чудово перебіг вечір. Ми сіли в душегубки і поїхали до дому вже не очеретом, а впрост, посередині річки широкою водою.

Стало темно, не видно нічого — лиш чути як сполошені гуси і качки повертаються на засижені місця, і плескаються десь недалеко у воді. Темна ніч дає їм на це право ризикувати своїм життям, бо інакше прийшлося би їм попрощатись з цим розкішним світом від стрілів тих хижаків, що їдуть так весело в цих душегубках. Господар, якого я похвалив як доброго стрільця, що стріляє майже без промаху, є дуже щасливий і все усміхається. Доктор питає його, чого він сміється, чи не з того, що він так довго шукав забитої качки? Ні — каже — перше я задоволений з сьогоднішнього дня, а вдруге пригадав собі, як на тім самім островці, яких років сорок, а може й більше тому назад, там ще була велика гущавина, а всяке полювання там було заборонене, особливо після польського повстання 1863 року. Наш дідич разом зо своїми гостями одного разу поїхав до полювання, бо панам і в заборонений час вільно стріляти. Взяли і мене зо собою. Качок і гусей в тих очеретах було ще більше як тепер, тільки біда в тім, що наш дідич і його гості перед полюванням так напились, що розуміється, нічого не розуміли і не бачили. Вилізли на острівець, сонце ще добре світило і їх голови пригріло. Вони ще трохи випили, стали на свої місця і почали кидати догори фляшки і стріляти до них. Помучились, і де хто стояв — там заснув. Заснув і наш дідич і спав як забитий на одному високому корчі. Я кілька разів їх всіх будив і казав, що вже летять качки. Та де там — лаються і до всіх чортів посилають і качки і мене. В цей час люде десь зігнали дикого кабана, який заліз на острівець ще зимою, шукаючи собі леговища. На весні стояла велика вода і він там залишився. Почув кабан небезпеку, давай тікати на всі боки, а скрізь люде! Він далі і наскочив на нашого дідича і всею своєю вагою скочив на корч. Дідич як прокинувся і побачив у якій він небезпеці, як закричить, то навіть кабан злякався! Кабан навтікача, а дідич кричить — спасайте! Що то сміху було як паничі місто йому допомагати, розбіглись в різні кінці.

Полювання скінчилось вже в хаті дідича, де лікарі тряслися над ним, як над якоюсь цяцею, а він все кричить рятуйте, спасайте! . . . Мало не збожеволів. От мені це пригадалось, тому я і сміюсь. — Опісля було слідство: хто нагнав на острівець кабана, звідкіля він там взявся і назначили день, щоб там військо і поліція того кабана знайшли і забили. Тільки це їм не вдалося, бо як повернулись з полювання, я всім односельчанам про це оповів. Сміху було багато,

всі були задоволені з пригоди дідича. Зараз же хлопці нарobili собі зброю, щоб забити кабана, а щоб ніхто не чув, забрали вили, довгі ножі, які попривязували до довгих патикив і пішли зараз в ночі, а нарано вже кабана забили, осмалили, порізали на шматки і перенесли на село. Та доки останнього кусника не зіли, все були неспокійні. Зате як все зіли — що то було сміху, як ті герої йшли шукати те, що ми вже зіли. Шукали день і другий з псами, перевернули все до гори ногами і, розуміється, не знайшли. Наші не зрадили, бо всі їли. Таке добре мясо, а слідчий опісля сміявся що того кабана дідич і компанія бачили тільки по п'яному, в уяві ! . . .

Вернулись ми по хатах з великим задоволенням, мріяли ще раз поїхати, та не вдалось. Почався Брусіловський наступ і ми мусіли іти до бою! Плотичане нас дуже щиро прощали, а мій господар плакав, як мале дитя і все просив щераз до нього заїхати: щераз на качки піти. Ми всі їм подякували і я персонально обіцяв, що як буду десь близько, то до нього заїду! І я дотримав свого слова, бо як був підвищений в генерали, їхав до нового призначення через Плотичі до Тернополя і вступив до нього. На жаль почув там сумну вістку. Мій господар рік тому застудився і помер на запалення легенів. Я пішов на цвинтар і там попрощався з моїм чесним приятелем!

БОЖА ГОРА!

В 1918 році прийшов наказ від військового міністерства з Києва негайно вислати в околиці Тараща, Хрещаті Яри і Божа Гора відділи піхоти з кулеметами і сотню кіннотчиків з кінно-гірською батареєю, бо там бандити-дезертири роблять заколоти, грабують поміщицькі двори і катують людей!

Прочитав я цей обіжник і дуже зрадив, що мені прийдеться ще раз бути в тих околицях, де я народився, де я безжурно свої діточі літа прожив. Тому вирішив, що з цими частинами я персонально піду.

Не довго думаючи зібрав призначені війська на станції Калинівка, посадив у вагони і через станції Козятин, Біла Церква, Ольшаниця, доїхали ми до того міста, звідкіля мусимо іти вже походом. Виязли з вагонів і пішли великим шляхом до Таращі. Я сів на коня і їду по тій самій дорозі, по якій мене маленького семилітнього хлопця везли до Києва в гімназію на науку. Дорога, як та гадюка, крутиться на всі боки і було, як я пригадую собі, та сама — багато піску, курева, корчів; через річку Рось гребля та сама дірава, через шпари якої вода пробігає і на весні кожний рік ту греблю зриває і кругом всі поля заливає; і млин той самий, старий, старий і як давно, так і тепер мукою обсипаний і все повітря мукою пахне, тільки млинар вже не той: старий давно помер і син його помер, а тепер вже внук на млині сидить. — До Таращі вісімнадцять верстов і цю дорогу ми скоро зробили. Дві сотні без бою заняли Таращу, одна Хрещаті Яри, а одна Божу Гору.

Тараща це повітове містечко Київської губернії. Вхід до неї поміж невисокі кургани. На правому боці велика церква, в якій в 1870 році протоєрей Інокентій хрестив мене; по лівому хатки різних міщан і урядовців. Через місто три вулиці. Ми ідемо по середній дворянській. Як минули церкву знова на правій стороні великий дім з колонами, помальований на біло. Це мировий суд, де за мої діточі літа мій батько був председателем мирових суддів. Памятаю, що я дуже любив як батько часами мене брав зі собою на засідання. Посадить на лавці і наказує дивитись на все, але мовчки. Памятаю як секретар суду задзвонить у дзвінок і голосно до людей каже: встать, суд іде! Всі встають і я встаю. Відчинились заслонені двері і в золото-шитих мундурах ідуть поважно судді, а ззаду їх председник — мій батько. Стають коло великого, довгого стола, червоною скатертиною накритого, з золотими китицями по кутках прикрашеного. Батько одягає на себе через голову велику золоту медаль на золотому ланцюху і каже: "По указу Його Імператорського Величества, я, мировий суддя, відчиняю сьогоднішнє засідання" і сідає, а за ним сідають всі судді і присутні.

Недалеко суду, поліційний дім ісправника, по лівій стороні майдан, на якому побудований тепер собор. За церквою багато різних склепів і впрост на дворі торгують на столиках. Все це по більшості жиди; лише одна лавка москаля Балабана. В кінці вулиці двохкласне городське училище, а напроти наш бувший дім, обсаджений великими тополями. Дім великий, одноповерховний, старого стилю, з великим підвалом під домом. Широкі вікна виходять на дві вулиці, з третього боку в сад, а з четвертого на широке подвір'я. До хати входите через довгий шкляний коридор. Літом там стояли олеандри обсіпані рожевими квітками, а між ними великі вазони з довгими галузками, по середині стояв великий папоротник. З коридору входимо до передпокою. В передпокою під стелею висіла лампа, з червоними і зеленими лампками. Під стіною стояв дерев'яний тапчан, покритий шкірою і два великі крісла. У дверей столик, на ньому книжка, де гості записували своє ім'я. Коло другої стіни вішаки. З передпокою було троє дверей; на ліво у кабінет батька, по середині до залі і на право до столового покою. Входимо до кабінету, якраз проти дверей, на стіні висіли великі роги оленя, а на них розвішено всі причандали для полювання: порохівниця, патронташі, різні сумки, пістолі і револьвери, три рушніці і один карабін на кулі. Під самими рогами великий ловецький ніж і кавказський довгий кинжал у срібній оправі. Під стіною м'який диван з трьома подушками, долівка уся покрита перським килимом. Перед диваном стіл, на якому лежало багато газет, кілька книжок, на таці свіжі овочі. Поміж диваном і столом стояла підстава для чубуків і люльок. У дверей, що вели до залі, стояла шафка-конторка з багатьома скриньками, з другого боку була біла з кафелю піч, яка грівала і залю і передпокій. Коло неї крісло-качалка, а під нею шура медведя. На стінах кілька образів і чучела зо забитих батьком птахів і звірят. Понад столом образ фамільного дерева, знизу наш шляхетський герб і грамота. З кабінету двері до залі, де в правому кутку стояв фортеп'ян, вздовж стіни крісла, на стінах канделябри, поміж вікнами три великі зеркала — високі від підлоги до стелі. Зо залі до гостинної кімнати був хід аркою. В гостинному покою на цілу підлогу лежав м'який бухарський килим, кругом багато різної м'якої мебелі. Попід стінами великі і малі етажерки з дрібними фігурками, на двох стінах у великих круглих, золочених рамах портрети діда і бабки.

З гостинного покою двері до класної діточої кімнати і далі до діточої спальні. Це була велика світла кімната, в двох стінах широкі венецькі вікна, пятеро діточих ліжок, а дальше були спальні батьків і остання столова кімната з довгим на цілу кімнату столом. з якого можна робити і менший і великий на 24 особи. Кругом крісла з дуже високими спинками, під стіною буфет, на стінах голова медведя і оленя, над столом висяча лампа молнія, а на стінах ло-

вещькі образи. Під домом була кухня і різні захованки на продукти. На подвір'ю хата для служби. Рядком з хатою курники, за курниками стодоли, конюшні, коровники, а за ними свинушники. На дахах конюшні і на сіновалі перед вечером збирались пави і павлини зо своїми чудовими хвостами. Сідали вони в порядку рядками, через один тримали голови в різні боки, а на кінцях сиділи павлини. Ці птахи дуже гарні, смачні як індики, а зате голос мали такий, що дай Боже витримати. Прямо з хати вели двері до саду і огороду. Від подвір'я відділялись деревним тином. Сад був великий і чого там не росло. По лівій стороні вздовж тину росли великі волоські горіхи, перед самою хатою кльумби з квітами як з зимових, так і сіяних. Під самим вікном їдальні росло абрикосове дерево, з якого в літі ми зривали дуже смачні солодкі, сочисті жовті овочі. Дальше ріс жовтий, темно синій і зелений виноград. Під тином росла густо малина, увесь сад перемішаний овочовими деревами і кущами. На одній і тій самій стежці ви могли стрінуги і грушу і сливу, яблонку, черешню, вишню, морелю і абрикоси, а поміж дерева кущі агресту, порічок червоних і чорних, суниці, лісові ягоди. За садом був великий баштан, повний кавунів, динь, огірків, соняшників, а за баштаном ставок і велике поле озимого і ярового. Постояв я перед цім домом, моїх давних найкращих переживань, смутно мені стало і я тихенько повернув коня і поїхав доганяти свої частини. Ще раз глянув на знищений, зрубаний сад і ліс. А думи, гіркі думи, перерізали мій мозок і пригадалось мені, що ще з давних часів Україна була оточена дикими кочевими народами: татар, половців, печенігів, гунів, готів, вандалів. Згодом самі ми стали вандалами, руйнікками тому, що мало було шкіл, багато безграмотних, проводарі не підносили людей до культурного рівня, а наганяли людей один на другого. Ну шож, що посіяли, те і жати будуть! Бандити-дезертири російської армії почувши, що йде військо, та ще українське почали тікати, забравши зі собою все те, що можна було унести і увезти, а решту зруйнували і спалили. Багато шкоди ця сволота наробила! Післав кіннотчиків оглянути околиці на десять верств кругом, виставив варти, наказав селянам зробити на місцях порядок, а решті війська дав спочинок.

Це було літо, наше крайове-гаряче, тому порядно пекло людей і вони радо поскидали зо себе амуніцію, шинелі-скатки, розташувались в стодолях, бо в хатах було гарячо і мухи хмарами обсіпали і стелю і стіни і все на чім можна було сидіти. — Вечеріє, сонце змучене роботою в день, почало не так гарячо горіти. На заході все небо в червоних переливах окрасило хмари. Над лугами і рікою піднявся пар, на деревах листя, якби завмерло, тихо, тихо без життя висить, а на самих вершках так якби окаменіли і галузки і листя. Подув легенький вітер, в лісі стає все темніше, а поле ще повне життя, чути як там живуче царство гомонить і радіє, що вітерок і до них загостив. — Ластівки

відпочивши в своїх гніздах і печерах від гарячи, весело літають. На селі хрест на церкві промінем сонця освітився і як гравдивим золотом загорівся. Ставок в своїх берегах закутий, відзеркалює як в зеркалі і небо і хмари і все що на берегах стоїть. — Високо, високо над лісом темно блакитні хмарки крутяться і в перегонні бавляться. Іду на відпочинок на Божу Гору. Передомною поле широке маком червоним, васильками, кукельваном, барвінком покрите, щедриком перевите. За полем річка весело біжить, а за річкою хата стоїть, очевидно дідича. Не відомо, якої архітектури, похмурна і стара, широка і низька з чудерницьким дахом. Упереду прикрашена колумнами, ні к селу, ні к городу, як то кажуть люде. Ця хата вже не одно покоління у себе виростала і виховала в старих традиціях. Дорога до хати вся тополями обсаджена, під тином мальви цвітуть. За хатою сад, в саді рядками ростуть грушки, сливки, черешні, вишні, яблоні. Все це обсіпане Божими дарами. Наш народ на Україні дуже любить ці Божі дари і почавши від другого Спаса, освятивши їх у церкві, віддає їм заслужену почесність. Сад перемішаний з огородиною і ягодами, приваблює всіма своїми прикрасами і солодощами всіх околичних дітей до себе і робить великий клопіт для старого пасічника, якому наказано нікого до садку не пускати, а він половину села має своїх внуків і правнуків. Коли я приїхав до Божої Гори, де розташувався мій штаб, ніч вже спустилася на землю, а мені спати не хочеться. Ніч була така чарівна, спокійна, місяць вже господарем на небі і землі і де тільки може, скрізь заглянув, скрізь побавився. І на річці його проміння, які як малі діти з хвилями її бавляться і всіма чарами окраси переливаються і виглядають, як чарівна суконка жінки на вечерниціях — вся блесками обсіпана, або як лата козака в давні часи або як луска карпа або карася на проміннях сонця! Листя на липах, тополях сріблених між собою лопочуть, шушкають, всі корчі жасміну, бозу, черемухи, рожі, троянди вас стривають своїми найкращими чарами. Десь близьенько в корчах засвітав соловейко, а йому в темряві левади, десятки інших відгукнулись і концерт пташиної пісні усе живуче до себе притягає. В уяві чоловіка рай такий певно повинен бути. І я як сидів у себе на ганку в кріслі, так і заснув і приснилося мені, що я малим хлопцем в маєтку батька бігаю, хочеться мені все оглядати, скрізь подивитися і до своїх приятелів одноліток забігти. Нема дерева, щоб я подорозі не вліз, нема овоча, щоб я його не попробував. Сниться мені, як моя старша сестра, вже сім років мала, померла, як я гірко плакав. Не тому, що вона померла, бо цього не розумів, а тому, що її в домовину поклали і цвяхами віко прибили, а головне як її в яму положили і землю присипали. Довго не могли мене заспокоїти, а я кожний день утікав з дому на цвинтар і там коло каплички на могилку сестри лягав, слухаю — чи не рухається вона там і без кінця плакав і кликав її до себе. Пригадалось мені як в 1876 році війна з турками почалась, як кінний гусарський полк, що сто-

яв в касарнях у Таращі, на війну прибірався. Я просив батька, щоб і мене малого на війну з ним пустив. Як полковник того полку, приятель мого батька, побачив що я плачу, взяв мене до себе на сідло і возив серед свого полку. Яка то була радість, яке щастя і яка розпука, як він на прощання поцілував мене і передав на руки батькові. Снилось мені як перед відїздом до Київa, до гімназії, я цілий день вже з дозволу батьків прощався зі всіма моїми приятелями селянськими і горожанськими дітьми. Зпочатку ми забули, що це останній день нашої забави і тому і горя нам було мало. Все хотілось ввесь ліс обігти і поле перейти і місце знайти, де небо і земля разом сходяться, а від нас це так недалеко і так близько видко. На другий день ця вся моя громада прийшли на подвіря мене попрощати. Я встиг ще перед відїздом де з ким силою помірятись, з одним на вхрест, з другим під пахи, виваляв своє нове убрання аж мама почала сварити. Вкінці кінців ми з батьком в двох поїхали, а всі залишилися на місці і сердечно плакали, навіть той, з яким я бився. Ще певно мені багато що приснилось би, коли хтось мене за плече бере і будить. Я з просоня думав, що це той останній, з яким я бився. Я зірвався з місця і з кулаками кинувся, а то був мій адютант, який приніс мені донесення від нашої кінної розвідки. Мало-мало не побився, як побачив мене такого розлюченого. Коли я оповів йому сон, він дуже сміявся. Сотник писав, що бандитів він догнав і відібрав від них вісім возів награбованого добра, два кулемети, одинадцять рушниць і багато набоїв. Все майно передав у Таращі місцевій поліції, а амуніцію і зброю забрав зі собою. Бандити побачили нашу кінноту, покинули і розбіглися в різні кінці! Таращанці були нам дуже вдячні, що ми їх визволили від опіки цих грабіжників. Вже при гетьмані Скоропадським властители маєтків в цих околицях подали скаргу гетьманові, що їх землі заграбовані, маєтки зруйновані і домагаються, щоб місцеві селяне їм те все до ладу привели і заграбоване повернули. Коли селяни відмовились платити за російських бандитів і віддати землю панську, то гетьман вислав в Таращу свої і німецькі карательні відділи, які дуже багато лиха там наробили, а село Ставища і Хрещаті Яри за опір обстріляли гарматним вогнем і спалили до тріски. За це таращанці, що за Центральної Ради зформували дві найкращі партизанські, українські дивізії, які охороняли порядок на всьому повіті, і були у Тютюника найкращим військом, після цих подій перейшли до Махна, а опісля до червоних і були в боях заклятими нашими ворогами, які бились до смерті і дуже допомагали червоним при їх наступі на Київ. — Отак маленька необдумана помилка наробила і нам і селянам великих шкід!

ЛОЗОВА СЛАВЯНСК

Квітень 1918 року, одинадцята в ночі. Місяць гарно освічує все те, що під його догляд належить. Повітря вохке і доволі холодне, на шинах, поручах, містках блищать краплі роси. Камінчики, якими висипаний шлях, під ногами крутяться і доволі голосно на́рушують нічний спокій. Ворожі стежі від нас яких шість вертв. З нашого боку на охороні стоять Запорожці, яких гайдамаки кликали курятниками або синьо-шличниками. Головна їх застава десь тут на цьому шляху, що ми ідемо.

На дорозі коло залізничної будки паротяг з одним вагоном. Кругом мертва тишина, тільки вартовий біля потягу стоїть і дрімота його бере. Питаю як далеко стоять їхні варти, а він рукою показав на шлях і каже: а он там, дивіться, біля містечка вартовий стоїть, яких дві верстві буде. Добре, кажу йому, ми підемо до того вартового, а ти передай своєму комендантові, що я буду його чекати коло того містка. Ми пішли, а адютант пішов будити всю заставу. Всі спали непробудним сном і якби був карний ворог, то забрав би їх голими руками.

Варта на містку була весела і чуйна, їх командант хорунжий Андрієвський отримав свій телефон з ворожим і підслухує, про що там говорять ворожі фельдмаршали—різні пройдисвіти—своїми п'яними голосами. Я взяв у поручника трубку і чую голос одного команданта до другого: “Товарищ Сідоренко, як там у вас? Да все в порядку, ворожі стежі я розбив і тепер відпочиваю. А у вас як? А, каже, у мене ще краще, я оточив цих буржуїв, що йшли проти нас, забрав їх гармати, коні, кулемети, а зараз приготвую броневик і в півночі перебію їх до чиста. Як почувте наш стріл, починайте і собі рухатись! Слухайте товарищу, а чи не чути там у вас, чи то правда, що з ними є німці? Я це говорю не тому, що їх боюсь, а так для інформації! Не знаю, товарищу, напевно, але мої хлопці кажуть, що якісь там люде у німецькій уніформі стоять проти них, та я не вірю цьому. А як правда, то нехай самі на себе плачуть, чого полізли не в свій город, бо я з них добру ковбасу зроблю! А проти вас, товарищу, стоять німці? Які там у чорта німці, тут лише все те, що ми до себе не прийняли, всяка наволоч, що тікає від нашого суду, але до рана там залишиться лише пусте місце. Я їх всіх перебію.”

Я це все добре занотував і питаю того, що останній говорив: “слухайте сусідо, як ваше прізвище, бо хочу знати імя такого відважного героя. А по друге, хочу знати, які тепер у нас гасла, бо я чув, що після того, як ми пішли на позицію гасла змінили. Так товарищу, тепер гасло “червона зірка” а сигнал для наступу „дві гранати”. А з ким я маю приємність говорити? Не хочу вам говорити, бо тут

недалеко стоять гайдамаки і яких два куріні німців, які підслухують наші телефони, до побачення завтра рано у гайдамаків . . . і положив трубку!" Що то було сміху, що ворог такий дурний, що не довідавшись з ким говорить свої гасла каже. Відомості, які ми дістали, були дуже важні. Я зараз дав наказ по другому боці містечка розібрати шини, відкрутити гайки і підложити пару добрих динамітних патронів. Опісля дав наказ сотнику Одинцю негайно підвезти на платформі легку гармату, щоб добре стрінутти ворожий наступ і бити його картачами. Зробив усі приготування і всі ми пішли назад до сторожевої будки і туди почали сходитись резерви. Будка сторожа невелика, на дві кімнати. Господар переляканий стоїть у дверях, тримає у руках залізничну лампу на дві світла: зелене і червоне. Мовчить. Слухає і нічого не розуміє, про що тут ходить. Одно знає, що кругом є небезпека, а хто свої, хто чужі, Бог його святий знає! Всі рускі, а б'ються поміж собою, а за що, про що, то пани знають, а ми "страждаємо". Не було часу з ним поговорити, а крім того, наші хлопці вивели його з хати, щоб не підслухував. А на дворі почалась дебата. Почали сторожові поясняти, що наші б'ються з тими, що хочуть землі України під свою керму забрати, а ми хочемо зеднати всі землі України в одну Соборну Незалежну Державу. Нехай собі поляки або москалі у себе дома господарять, а до нас носа свого не сунуть . . . От, наприклад, ти купив собі хату, землю, худобу, маєш жінку, дітей, а прийшов до тебе сват і забрав твою худобу, а після прийшли куми й забрали жінку, землю і тебе по потилиці з хати вигнали. Що ти тоді зробиш? Розуміється, каже, буду боронитися, а як треба буде то і сам бити буду!

Ну, бачиш, отак саме і з нашою землею. Ми її обробляли, ми своє життя в цю працю вкладаємо, а сусіди хотять наші землі забрати, а нас на нашій землі рабами поробити. То що ми мусимо говорити і робити? Воно каже, може і так, але тут ходять люде і від імені свого уряду, тобто Москви, обіцяють і папір показують, що той уряд нічого від нас не хоче, а навпаки, дозволяє нам всі панські землі між собою поділити, на всіх залізницях і фабриках робітників спільниками поробити. І от вони кажуть, що різні панки, тобто ви, по наказу німців цього дозволити не хочуть, бо що тоді їм робити? Гайдамаки йому пояснили, що це все брехня. а роблять це, щоб селян і робітників до себе перетягнути, а опісля їх в ярмо загнути. Хай з початку на своїх москалях свої експерименти роблять, а ми побачимо, що там добре селянинові і робітникові — тоді і ми у себе такий лад зробимо. А то дивись, вони лізуть робити порядок у нас, а у себе народ з голоду умірає . . . В цей час рознесли два гарматні стріли. Ага! Починається. Прислухуємось, чути з їх боку потяг і чим ближче, тим скорше їде. От вже і до містечка доскочив, а тут, як бабахне, земля затряслась, світа Божого невидко. Потяг в тріски побився і займився. В цей момент почали наші гармати в бік ворога картачами сипати, а

за яку хвилину, вся наша Славянська група перейшла в наступ. Як ворог побачив наші лави, з початку зупинився і обсипав нас кулеметним вогнем, а ще трохи — давай Боже ноги! Почали тікати і все своє майно на дорозі залишили. З гаслом “Слава Україні” наші козаки розвинули свої прапори і заняли позиції ворога. Забрали яких три тисячі полонених, шістьнадцять ґармат, вісімнадцять кулеметів, один броневик.

Всі полонені були з кавказького фронту і їх мрії були лише їхати скорше домів. Вони абсолютно не знали за що вони б'ються. Питався, чи немає між ними тих проводарів, з якими я по телефону говорив, то полонені сміялись, що їх проводарі першими утікли і нікого неповідомили навіть!

КОЛО ДНІСТРА

На правому березі річки Дністра, кам'яні глиби лежать, всі мохом поросли, в деяких місцях такі високі, що і влізти на них неможливо. Між тим камінням стоїть наш полк в резерві. Наші передові частини спокійно стоять в шанцях, проти них цілком не активні чеські полки мішані з буковинцями. Чути рідку стрілянину з рушниць і кулеметів. То одна, то друга сторона старається зловити на мушку якогось небережного стрільця. Ми розташовані по сотням поміж тим камінням. Третина в повній поготові, тільки познімали шинелі і поставили в козла рушниці; решта може навіть спати, коли хоче, тільки зараз не до снання. Вітер такий сердитий і голосний, як жиди на ярмарку. Реве, стогне, дерева з корінням викручує, гне до самої землі, хвилями з річки береги заливає. Якась пташка хотіла через річку перелетіти, та вітер її повернув назад в корчі, як каменем кинув. На Дністрі хвилі одна вища від другої, бавиться в перегони і білою піною одна другу обливає. На березі між камінням поробились затоки і в ямах вже багато води налилося. Десь вітер зірвався з такою силою, що зірвав з прибережної хати дах і кинув на річку, а разом з хатою і kota забрав, пливе дах по воді, а на даху кіт м'явче. Побачили козаки kota і шкода їм стало звірятка. Почали всіми засобами йому допомагати. Та де там! Нема човна, а без човна, що тут зробиш. В одному місці велика верба галузя свої далеко від берега на річку звисла. Два хлопці полізли на ту вербу з великим довгим мотузком на кінці до якого привязали камінь. Чекають як дах до берега допливе. І дійсно вітер той дах під ту вербу посунув на щастя того бідного kota. Хлопці кинули камінь, який зачепився за дошку, мотузок натягнувся як струна, а солдати тихенько почали тягнути його до себе і притягнули

до берега. Один хлопець скочив на дах і разом з дахом і котом упав у воду. Салдати почали що сили сміятись та з жартами витягати і хлопця і кота на беріг. Кіт переляканий, драпається, до рук не дається, трясеться, бо змерз у воді. В кінці кінців, накрили його мішком, загрили і він перестав вириватись; але їсти боявся і все на всі боки оглядався. Заопікувався ним наш кашевар і забрав до себе. Але правду кажуть люде, що вовка як нагодуй, а він все до ліса заглядає. Так і з тим котом. Спасли його від небезпеки, загрили, обсушили, нагодували, а він взяв та й втік і сліду його не найшли. Вітер стихає, річка заспокоюється. Ліс вже не такий сердитий; ще свариться, але не так гостро, а лагідніше, як старий з дитиною, що щось накоїла. Хмари розсіялись і сонечко вступило в свої права господаря неба і землі. За яку годину сталося так, якби і нічого не було. Дністер пливе і своїми срібними хвилями бавиться, риба під верх води впливає, а деяка по верх води скаче і великі круги на воді робить. Коло самого берега в траві величезний щупак, як колода стоїть і свою жертву виглядає. На разі як стріла полетів і бідна плотичка попрощалась зі своїм життям. Дзвонить телефон. Начальник штабу дивізії полковник Гіршфельд передає по наказу начальника дивізії негайно прибути до дивізії. Призначаю за себе заступника, кличу адютанта і двох верховців, сідаємо і їдемо. Дорога надзвичайно цікава між тими скалами, які виглядають, якби хто їх тут штучно наробив. Всі вони, не дивлячись на камінь, проросли корчами, деревом, травою, квітами і це все в повному весняному розквіті своєї краси. Приглядаємось до квітів і здається мені нема ані одного подібного до себе, все щось інше, щось краще. Так хотілось злізти з коня і хопити то все в обійми! А між тими квітами пасуться тисячами бджоли, оси, жуки, мотилі, в чудових красках від маленького, якого ніяк не може око охопити, до такого великого, як горобець. В корчах і на деревах, як у царстві пташок: там золота іволга, перелітає з корча на корч і бавить ваш зір своєю чудовою красою, а он там на старому дубі товче в кору дубоніс, сотки шпаків, чижів, синиць, дроздів, товчуться на своїх галузях і своїм співом і різнокольоровими красками свого опірення чарують ваше око. В цей час ми виїхали на дорогу між двома великими каменями. Кінь мій затрясся, захропів дав горака . . . Що це таке, ніколи він цього не робив, може вовк? Стримав коня, оглядаємо кругом, а на нас з печери дві жаровинки дивляться, як огнем світять. Це були очі величезної сови, що на день в цім місці сиділа і дрімала, а в ночі на цьому самому місці стерегла зайців і як необережний захотів би тут проскочити — пропав! Сова одною лапою тримається корча, а другою зайця і дзьобає його своїм дзьобом.

Кілька разів перебігали нам дорогу кози, зайці, бачили і одного лиса, який, як звичайно лис, ховався поза корчами і камінням і десь

зник у норі. Почало сонце ховатись і краса природи кругом нас більше чарує наші очі, все горить, світиться і самоцвітним камінням переливається. Так потихенько ми доїхали до села, де був розташований штаб дивізії. Зліз з коня, козак обтрясує з мене порох і я пішов до канцелярії в кімнату начальника штабу дивізії.

Він сердечно мене привітав і почав тихенько з усмішкою і підморгуванням в бік кімнати начальника дивізії до мене говорити. Ми маємо точні відомості, що ворог хоче форсувати Дністер і наш, показує головою на двері, боїться, щоб нас тут як горобців ворог не зловив, бо на тому боці стоять румуни, а він їм цим циганам не довіряє. Кажу це Вам, щоб попередити, бо якраз про це буде з вами говорити начальник дивізії.

В цей самий мент відчиняються двері і в дверях стоїть постать коменданта, який нікому нічого не довіряв, ніякої ініціативи не допускав, бо ніхто нічого не знає, не розуміє, тільки він один. Це була людина, як то кажуть старої закваски: мовчи, не перечся, тільки слухай і виконуй. Цього генерала підчас війни витягли десь з архіва ветеранів і по протекції власть імущих призначили на наше горе до нас. Дійсно це була людина, яка мало надавалась на таку відповідальну посаду, як дивізія, особливо підчас війни. Малий, нахмурений для поваги, поважно кивнув головою, протягнув руку, попросив сісти і почав розпитувати, що робиться на нашому секторі. (Він дуже любив бавитись технічними словами). Тільки що я почав говорити про ситуацію на фронті, як він перебив мене і відразу почав давати інструкції, як треба буде оберігати штаб дивізії з лівого берегу Дністра, бо там він додав тихим голосом неспокійно (цікаво булоб знати, де підчас війни на фронті спокійно). Я вислухав наказ, запевнив, що все зроблю, як генерал каже і хотів уже йти, коли він знова почав повторювати те саме і давати категоричний наказ: зараз, негайно зробіть усе, щоб ворог несподівано нас не заскочив. Я уклонився і вийшов, а сам собі подумав, що не булоб ніякої шкоди, якби такого героя ворог забрав на час війни до себе на відпочинок. І нам булоб спокійніше, і він мав би що після війни своїм прихильникам оповідати, про свої геройські вчинки!

Переглянув військові звіти, накази, донесення зі всіх фронтів, смачно повечерав і поїхав до своїх хлопців. Після гарної прогульки і доброї перекуски, я скоро і смачно заснув. В шостій рано розбудив мене телефон з нашої лівобережної застави і сотник Седлецький повідомляє, що румуни, що були в злуці з нами в заставі десь зникли і що мадярська кіннота пробує переплисти на наш беріг.

Негайно скликав до себе курінних і наказав по цілому берегу виставити варти, чуйно доглядати, щоб ворог не переплив на наш беріг, а як буде пробувати, знищити його всіма своїми силами. Робіть це так, щоби ворог не догадався, що ми за ним слідкуємо! Ці.

відомості передав до штабу дивізії і просив вислати кінні розвідки по той бік, щоби довідатись, де поділись румуни.

Штаб дивізії повідомив нас, що румуни без усякого попередження, пересунули свої війська на нові позиції і залишили беріг без охорони, що в одному місці мадяри пробували форсувати Дністер силою в сто коней, але бистра річка перешкодила їм і вони шукають броду десь в іншому місці! На наше задоволення Дністер коло нас так сильно рвав, що тут ворогу не удасться переплисти. Зате за яку годину чуємо з боку штабу дивізії кулеметний вогонь, чути вибухи ручних гранат і гомонять гармати. Дзвонить телефон, штаб дивізії дає знати, що яких пів сотні мадярів переплили нище штабу Дністер і почали обстрілювати наші обози, шпиталі і гарматні резерви. На їх горі там була розташована учебна команда штабу дивізії, яка стрінула їх честь честю і прогнала їх з великими втратами. Кількох ранених старшин і гусарів взято до полону. Вони сказали, що від своєї команди мали запевнення, що разом з румунами і наші війська відійшли десь далеко, а їхнім завданням було перевірити ці відомості. Начальник штабу сміявся, як наш герой після цього бою ходив когутом і все переглядав артикул, за що можна дістати нагороду святого Юрія. Цей день минув в доброму настрою, а вечером нас зняли з позиції і ми перейшли на інше місце.

ЖАБЯ

Шеста година ввечорі. Мої частини стоять на відпочинку недалеко карпатських гір в Галичині. Тут ми почали чистити свої рушниці, кулемети, гармати. Підстаршини оглядають чоботи у людей, посилають людей на річку помити своє шмаття. Ковалі оглядають коней і вози, лікарі і санітарі переглядають свої санітарні припаси і хорих, в більшості симулянтів. Багато старшин і козаків пишуть листи до своїх. Сонце вже почало ховатись за горами і своїми останніми проміннями ще бавиться між лісами, що вкрили гори. В цей час приїхав козак і привіз таємний і спішний наказ: полку разом з гарматами треба негайно зайняти гуцульське село Жаб'я, бо ворожі частини з Лавочної і Стрия перекидають свої сили в наш бік і нам треба за всяку ціну їх затримати, щоб дати можливість нашим головним силам їх як слід стрінути.

Кличу сурмача і даю наказ заграти збір всіх частин в похід, а джурам зібрати до мене курінних, батерійних і головного лікаря.

Не встигли джури добігти з наказом, як по цілому полю рознісся голос сурми "слухайте всі, бігом в кольону стрійся". Від несподі-

ванки весь табір як зачарований стих, але за хвилину все закипіло. Почали одягатись, коні сідлати і в ряди ставати, а коло мого шатра, якого джури вже повалили, зібрались курінні і батерійні. Прочитав їм диспозицію, показав мапу і дав наказ в напрямку Жабя вислати кінну і піхотну розвідку. В цей час джура привів мені мого осідланого коня, вороного як крило крука, на чолі біла зірка, ноги як точені, грудь сильна, уші і ніздрі напружені, повні життя. Стоїть і неспокоїно бе правою ногою, чекає на свого господаря. Джура Микола Чагин тримає його за поводи і за стремено. Я сів на нього, кінь відразу затанцював. Я обїхав полк, поздоровив людей з походом і вислав наперед кінноту, а за нею піший авангард. Почало греміти, хмари покрили небо, блискавиця то там, то тут освітить землю, широкі поля, ярину, озимину, траву залиту росою. Поміж балками річка біжить. Стоїть тихо зелений ліс, високий, густий аж темний. Чути як пташки на ніч збираються і від дощу ховаються. Чути як дятлі в кору дерева молотять, шукають собі поживи. Впало кілька капель дощу, загремів, заторохкотів грім і голосною луною по горах відїз-вався. Блискавиця блискавично прорізує небо. Як з цебра полився дощ, вздовж дороги потекли потоки, а в тих потоках тисячі бульок одна другої краща, засвітиться всіма вогнями веселки і пукне, а на її місце друга ще краща стає. Як скоро дощ почався, так скоро і перестав. Буря минула, небо останніми проміннями освітілось, повітря стало легке, повне різних пахощів, квітів, трави, заспівали в лісі перед сном пташки, з дерев падають дощеві каплі, перебіг дорогу сірий заяць, салдати обтрушуються від води, що налилася на їх аму-ніцію і одяг . . . Грім гремить вже далеко, лише блискавиця показує дорогу куди він пішов. Стало якось весело, легко на душі, ожила пята тисячна кольона людського життя, почались жарти, заспівали бойові пісні, музиканти грають веселий марш . . . забулося, що це війна.

От уже сонце цілком за гори сховалось, стало темно, зірки одна перед другою запалили свої малесенькі вогники, а між ними найясніша північна зірочка.

Вплив поважно ізза хмари місяць, запалив своє світло і стало ясно як в день. Чути як здалека дим з села несеться, почули пси, що хтось іде, загавкали зі всіх кінців, попереджуючи своїх господарів. Промінь місяця освітив хрест на дзвінниці, що на горі стояла. Чути десь близько залунав крісовий стріл, за ним другий, третій і стихло. З передових дозорів приїхав післанець і від старшини передав доне-сення, що коли вони дійшли до села Жабя, австрійські жандарми їх обстріляли, але після першої сутички ворожі стежі відходять в гори з боем. Наші дозори обїйшли все село кругом і на всіх шляхах виставили застави. Відпустив кіннотчика і ми пішли дальше. За пів години вже були ми під селом.

На краю села велика корчма стоїть, біля неї стоять два старі жидки, зі страху трясуться і приглядаються до нових господарів. Не далеко корчми школа, велика кімната на яких сорок школярів. Тут же містилась Просвіта. Багато книжок в порядку лежать. На мое здивовання на стіні висить портрет російського царя Миколи Другого. Сторож, старий гуцул, показує де міг би розташуватись полковний штаб. В цей час адютант полку, який оглядав помешкання і хотів перевісити на більш відповідне місце портрет царя, зауважив, що з другого боку того портрету був портрет Франца Йосифа. Він приніс і показує мені. Почали всі сміятись. Я глянув на гуцула, а він зігнувся в три погиблі, стоїть і спокійно каже: не гнівайтесь на мене. Коли над цим краєм панував Франц Йосиф, я вивішував його фотографію. Коли прийшли ви, повісив вашого царя. Ну і молодець, відізвався якийсь старшина. Настоящий дипломат — і вашим і нашим. з

Жабя це велике гуцульське село. Через нього вздовж гори тягнеться дорога, по обох боках хатки, зліва велика гора, а зправа долина. В долині тече річка, по обох її берегах росте ріпава верба і осина. В середині села кілька крамниць, вже позамиканих і багато хатів, майже всі пусті, люде повтікали. На правій стороні на горбку церква і мешкання священика. В хаті священика чується, що ще недавно тут були господарі. На столі стоїть неприбране начиння, в печі ще не згас вогонь. Джури оглянули помешкання, нікого не знайшли. Тут я і разташувався. Вже добре розвиднялось!

Почали розпитувати місцевих людей, що не втікли, але нічого не могли довідатись. Всі в один голос перелякано і обережно відповідали — ми вас не розуміємо. Чого ви хочете? Ми нічого не знаємо. Була тут угорська кіннота, була і німецька. А куди пішли — не знаємо. Багато наших людей арештували, багато повісили. На ці допити стратили багато часу і нічого не довідались. В цей час батерійний і курінні обіхали кругом, щоб вибрати позицію. Виставили гармати і почали рити шанці.

Коли я повернувся до свого нового помешкання, там мій джура приготував мені добру і велику ячницю, закріпив чаю. Я зїв все з великим смаком, бо був голодний. Як я кінчав пити чай, вартовий, що стояв коло церкви дає знати, що він зауважив що під церквою хтось рухається. Я післав адютанта перевірити. Отворили церкву, а там сам пан отець, вся його родина і кількоро громадян, що нібито там роблять порядок. Адютант з мого дозволу випустив всіх і запропонував священику і його родині зайняти своє помешкання. Священик обіцяв, що буде приходити до нас, але просив дозволу в своїй хаті не ночувати, щоб його не повісили мадяри, як повернуться сюди і довідаються, що він разом з нами ночував. Я дозволив йому робити, що він собі хоче, тільки заборонив знімати фотографії з наших позицій і говорити з салдатами на військові теми. Перед вечером розвідка

донесла, що в горах чути гомін гармат, а на шляхах стоять ворожі стійки. В кручах видно як австрійці вставляють кулемети, на мотузках підтягають гармати. Ясно, що треба бути готовими до бою і дійсно, на бій не треба було довго ждати. Загуділи перші стріли з гармат, впало кілька гранат серед села і нарobili галасу серед людей, що вже повернулись до своїх хатів, коли переконались, що не такий страшний чорт, як його малюють і не такий страшний ворог, коли його пізнаєш.

На другий день була неділя. З вечера був у мене пан отець і просив дозволу відслужили Службу Божу. Я не тільки дозволив, а сказав що і сам прийду і співаків пришлю і людям дадуть відпустку до церкви. Рано в неділю задзвонив одинокий дзвін на дзвіниці і почали сходитись і місцеві люде і салдати. Коли я прийшов то церква вже була переповнена, а на хорах стояв гарний мішаний хор з місцевих людей і салдат. Служба Божа була дуже торжественна, співали так гарно, що пан отець з радості плакав. Плакали з радості і його парохіяне. Особливо гарно співали Іже херувими, Отче наш і Вірую. Найтрудніша частина була проповідь пана - отця, але він дуже добре вивязався з неї. Пояснив людям, що власть є від Бога і повинуйтесь їй.

Бідний пан-отець аж зіпрів, так мучився, як викрутитись з честю зо свого завдання. Прощаючись зі мною сердечно дякував і сказав, що в своїй церкві він ще ніколи не мав стільки людей і не чув таких чудових голосів. Чи це були компліменти, чи щирість, я нерозбирався, а був так само задоволений, що все добре скінчилось.

Не встигли ми закінчити Службу Божу, як ворог почав слати нам свої гостинці, аж земля потряслась. Запалили велику скирту соломи, не було кому гасити і вона згоріла до тла.

Відізвались і наші гармати і видко попали в ціль, бо ворог ще трохи постріляв і замовк. Очевидно пересував свої гармати на іншу безпечнішу позицію.

ТРЕТІЙ ГАЙДАМАЦЬКИЙ ПОЛК

В березні 1918 року мій штаб був розташований в околицях села Яніва в замку стародавньої колись української родини, а після польського шляхтича графа Холонецького. — Замок був старої архітектури з колонами, башнями, збудований з міцного каміння, цегли, заліза і цементу, стіни такі товсті, що на вікнах можна поставити крісла і в двох сидіти і хто хоче грати в шахи і курити з довгих чубуків. Глибоко під землею були пивниці, а в пивницях заховалось розібране різне приладдя, колоди, кайдани, яких колись в давніх часах властители цього маєтку уживали для непослушних кріпаків і горячих козаків. Оповідають, що в тих дибах був закутий і Уманський полковник Гонта і багато козаків з його дружини після Уманської різні. Пивниці під замком йшли в різних напрямках. Багато ходів було завалено, або знищено, а куди вони вели ми доглянути не могли, бо час був невідповідний, кругом все кипіло заразою бандитів, дезертирів і всякою, прости Господи, нечистю, які не визнавали ні Бога ні чорта, ні честі, ні нації, ні батьківщини!

На першому поверсі були великі кімнати, де графи бавились зі своїми сусідами. Тепер в тих кімнатах була розташована Українська кулеметна сотня і служба зв'язку, телефони і бездротний телеграф. На другому в одній половині властители мали каплицю і туди знесли всю мебель, люстра; там же була величезна збірка портретів польської шляхти, королів і родичів графа; у великих шафах лежали тисячі книжок. В другій половині був мій кабінет, кімната для старшин штабу бригади, а дальше велика, довга кімната для писарів і інтендатури. Кругом замку стояв з каміння високий сім футів мур з бойницями для рушниць і гармат в старі часи. — Посередині були величезні ворота на ланцюгах через рів, тепер майже засипаний. З лівого боку, де був хід до пивниці, була висока стіна без вікон, а за нею росли високі тополі і смереки, посажені там без усякого пляну і системи, а головне без краси. Хто їх посадив і нащо, трудно догадатись. Тих густо насажених тополів було не менше тисячі, на тих тополях зі всього Яніва і околиць злітали чорні круки, сиві ворони і малі галки і підносили там такий гамір, що не чути було, як хто говорив до вас навіть зблизка. Під цими тополями небезпечно було ходити без того, щоб ці пташки вас не обсипали своїми несмачними подарунками. Казали місцеві горожане, що під цими тополями були довгі ходи, що вели з замку кудись далеко. За замком на горі стояла православна церква, де правив Службу Божу о. Гадзінський, якого син був у мене адютантом. Пізніше десь в 1920 році оба були розстріляні бандитами зо свого села. Близько церкви була церковно-приходська школа. Найблище до замку стояв римо-като-

лицький костел, вибудований і утриманий на гроші графа і його родини. На майдані, як звичайно найбруднішим місці в містечку, розкинули свої сіті купці різних національностей, переважно жидів. Тут ви могли купити і продати все, що тільки хотіли, розуміється, якості підозрілої, продавалась потихенько і оковита своєї роботи. Тут дезертири продавали купцям все, що у них залишилося з війська, купці все у них за півдармо купували, включно до патронів, рушниць, коней, одягу і всього того, що вони по дорозі з фронту у других украли.

Після того як вони все вкрадене продали, на другий день гроші пропили, ідуть Христа ради просити у комендантів або Червоного Хреста собі одягу на дорогу. Не одержуть, то вкрадуть і далі ідуть, щоб там продати і так до Києва доходять. А в Києві ідуть до коменданта маршових сотень, записуються як виздоровці. Їм дають зпочатку все, що треба і везуть на тиловий запасовий пункт. Звідтіль вони дезертують і починається та сама історія. Це були перші ластівки тих розбишак, бандитів, конокрадів, які нарobili всім стільки горя; це були вкінці кінців і ті безсердечні кати садисти.

Наші козаки другого українського полку, багато з цих бандитів ловили і жорстоко били, але це мало помагало, бо замість одного, виростала сотня, дві, бо вся російська армія покинула фронт і пішла по цілому світі блукати, не як дисциплінована армія, а як найгірша банда на світі, залишаючи на своєму шляху, руїни, вогонь, попіл і трупи! В Янові прийшла до мене вістка, що німці підписали з Центральною Радою умову і йдуть нібито спасти Україну, а по моїй думці спасти себе і свою армію від голоду.

Українська армія з Житомира і Користишева під керуванням генерала Присовського і отамана Петлюри ідуть в авангарді німецької армії на Київ. Кіш Слобідської України під керуванням Петлюри розбив подорозі червоні війська і перший дійшов до Києва через Святошин, Пущу Водицю. Народ стрічав їх з великим одушевленням і радістю, а тому що генерал Присовський зпізнився і не прийшов на час до Києва, то розуміється йому тої паради, що дістав Петлюра, не зробили, і це стало причиною, що Центральна Рада і генерал Присовський напали на Петлюру та замість вдячності, зганьбили його. Петлюру це дуже неприємно вразило і він, як тільки у Києві зібрались всі українські війська, зрезигнував зі свого становища, бо побачив, що його мрія створити велику українську армію потерпіла завдяки заздрості декого повну неудачу. Петлюра зрезигнував, а Центральна Рада з задоволенням прийняла його резигнацію і переформувала Кіш Слобідської України на Гайдамацький Полк. А з різних частин добровольців, вільних козаків, партизанів створили першу Запоріжську дивізію. В склад дивізії увійшли: перший Запоріжський полк на чолі з полковником Загородським, дуже активним і щирим патріотом і до цього полку придали частину Богданівського полку, який зістався

після наступу Муравйова, вірним Центральній Раді, на чолі з адютантом цього полку Олександром Шаповаловим. Другий полк під керуванням штабс-капітана 31 російського Олексієвського полку, небіщика Балбачана, якого разом з призначенням підвищено в рангу полковника. Це був один із найкращих українських патріотів, який зробив з свого полку сильну бойову одиницю, як духом, так карністю і якістю. Називався цей полк офіційно Республіканський, а козаки його називали Балбачанівський. Дякуючи своєму коменданту, він був дуже добре заосмотрений, одягнений і мав все, що полку було потрібно мати до кадрових старшин включно. Четвертий полк, сформований з полонених галичан, під керуванням сотника Коновальця, якого так само Центральна Рада підвищила в рангу полковника. Цей полк мав дійсне військове обличчя. Йому Центральна Рада найбільше довіряла і тримала його виключно для своєї охорони, бо своїм частинам не довіряла і коли Запорізьська дивізія пішла в бій на Полтавщину, то січовиків залишили у Києві. Кінний полк, сформований з найкращих частин російської гвардійської кавалерії, під керуванням підполковника генерального штабу Всеволода Петріва, назвали іменем великого українського партіота, кошового запорізької Січі, учасника Мазепинських боїв, Костя Гордієнка. До цієї кінноти додали кінно-гірську батарею під керуванням полковника Алмазова. Коні і тут були найкращими на Україні. Третій полк запорізької дивізії був Гайдамацький, як вже згадано був переформований з коша Слобідської України. Сформував цей полк підполковник генерального штабу Олександр Удовиченко, а з 28 марта 1918 року я став його командантом. Історія цього полку така: Коли прийшла вістка, що шість тисяч червоних ідуть з полковником Муравйовим завоювати сорок мільйонів українців, то українські частини, які стояли у Києві: Юріївці, Богданівці, Полуботківці, Шевченківці та інші самочинно сформовані частини оголосили свій певтралітет і не було кому захищати Києва крім маленької горсточки триста студентів, що пішли під Крути спинити наступ хижаків на Золотоверху Столицю України, разом з курінем Богданівців, що в той час перебував у Полтаві, де підступно був забитий їм командир полку в ресторані. Тоді Петлюра по своїй ініціативі формує частину з добровольців, студентів, робітників і військових різних рангів, які в той час повтікали з фронту від збожеволілої юрби. Були між ними і старшини генерального штабу. Були вигляди, що з цієї маси можна буде колись створити кадр для будучої української армії. Але коли Центральна Рада підписала умову з німцями, не обговоривши добре справи відносно армії, бо в тій українській делегації не було ніодного військового авторітету, який би зрозумів, що без армії не можливо створити державу, то німці як прийшли на Україну почали самі господарити на наших землях. Як мені персонально говорив Петлюра, деякі члени Центральної

Ради боялись його впливу на селянські маси і нізачо не хотіли допустити Петлюру до формування армії. Тому як вже сказано Петлюра усунувся від влади, відійшов як провідник формування армії і разом з ним відійшли багато старшин генерального штабу, гарматчиків, кіннотчиків і урядовців і багато з них негайно пішли до білої армії з ціллю знищити большевиків як найбільше лихо на землі. Покинув полк і підполковник Удовиченко.

Вкінці марта 1918 року я післав з Яніва до Київа до військового міністерства підполковника Дунаєва і члена полкової ради прапор. Підви-соцького, щоб затвердили і вислали на фронт як українську частину другий український полк, разташований у Янові, Калинівці, Пикові і Хмельниках.

Мобілізаційний відділ при військовому міністерстві відписав мені, що тепер не начасі це робити, щоб ворога не дразнити. Це мене так розлютило, що я зараз же сів на потяг і поїхав до Київа. Іду по Володимирській вулиці, недалеко державної опери, а на зустріч іде скорою ходою підполковник Удовиченко. Побачив мене, підбіг і відразу випалив: “28 марта гайдамаки мусять іти на фронт у Полтавський район, на поміч першій бригаді. Я залишаюсь у Київі при головному штабі, а вам пропонується прийняти Гайдамацький Полк і з ним іти в похід!”

Ця новина була дуже цікава і трохи мене оголомшила. Сьогодні 25 березня, а 28-го вже треба виступати. Я полка цілком не знаю . . . Ну, як треба, нема ради, мушу іти. Іду до генерала Грекова, помічника міністерства. Генерал Греків мій старший знакомий по варшавському округу. Заходжу до його канцелярії. Генерал Греків побачив мене, привітав і каже: тут всі наші головні стратеги стратили те все з свого військового досвіту, чого ніколи і не мали. Хотять за всяку ціну позбавитись у Київі Гайдамаків, бо вони не можуть вибачити Центральній Раді, що усунули їх улюбленого Петлюру і все їм роблять збитки, бо там і там до революції були ті самі люде і їх гайдамаки ніяк не хотіли визнати за щось вищого. Підполковник Удовиченко залишається тут, а ви мусите іти з ними. Я дав згоду, тільки просив дозволу забрати зі собою другий полк. Генерал дуже зрадів, що так легко розв'язав цю проблему. Тут же передав мені уже заготовлений наказ і ми попрощались. Я пішов до штабу Гайдамаків на Володимирську вулицю. Там на мене вже чекав підполковник Удовиченко. В штабі полку повний разгартіаш. Нема нічого, що ми старі командианти рахуємо за необхідне мати в штабі полку. Нема щоденних полковних наказів, нема ніяких книжок: грошевого журналу, дневника і тому подібне. Підп. Удовиченко передає мені пять тисяч карбованців на харчування полку. Питаю: а куди маю записати? Він розсміявся і каже: Починайте все з самого початку і це будуть перші гроші, які Ви отримали. Так і запишіть, бо я каже, був у таких клопотах,

та не встиг ще нічого зробити. Питаю: де адютант, скарбник, голова господарської частини, урядовці? Нікого нема. Все залишається у Києві — не хочуть іти в похід. Довідався від підп. Удовиченка, що старшини як довідались, що треба виходити з Києва, то майже всі гарматчики за виключенням сотника Одинця, і кількох молодших старшин всі кинули полк. Даю перший наказ завтра, 26-го березня в годині, всім гайдамакам, зібратись в штабі полку. Самий негайно поїхав до Янова. В шестій рано вже на місці. Зібрав всіх старшин і кажу їм: Я призначений командиром Гайдамацького полку і 28-го виступаю з полком на Полтавщину. Хто з вас хоче зі мною їхати, я зараз же заберу зі собою. За годину я вже достав рапорт бажаючих служити у Гайдамаках. Всі ми — я, дванадцять старшин, пан-отець і двох лікарів виїхали до Києва, а сотнику Зиновеву наказав все полковне майно перевезти до Києва. В осьмій годині наш потяг вже виїхав до Києва, а в одинадцятій точно ми вже були в штабі Гайдамаків. Там на нас чекали ті, що залишились на службі у гайдамаків: сотник А. Савелів, син мого приятеля по Ладожському полку, якого я призначив моїм помічником, ротмістр Байлів, дуже енергійна, спритна людина, старшина для доручень, сотник Виноградів, сотники Гончаренко, Новиків, Підручний, Ляхович, крім того яких 30 молодих старшин. Я зараз призначив поручника Гадзінського адютантом, сотника Демяненка скарбником і йому тут же передав тих п'ять тисяч, що мені вчора дав Удовиченко і наказав записати у книжку грошей, яку ми подорозі купили. На голову господарської частини призначив сотника Ольшанського, на курінного другого куріння сотника Фрепонта, а сотника Лесневського комендантом третього куріння. Даю наказ 28-го березня, 1918 року всьому полку бути на станції Київ-Говарна, в п'ятій вечером, начальнику господарської частини приготувати шість потягів по 50 вагонів кожний, кінські вагони і площадки для гармат, кухонь, кулеметів і возів. Опісля відпустив всіх. В цей час адютант доложив мені, що мене хоче бачити якийсь чоловік в українській уніформі! За хвилину в канцелярію зайшов чоловік, який по першому побаченню зробив на мене неприємне враження. Він як тільки зайшов до канцелярії зложив рапорт: сотник Омелько Волох, бувший курінний коша Слобідської України, був у всіх боях від Користишева до Києва. В російській армії служив в сибірській арт. бригаді прапорщиком. Як бої у Києві закінчились, я поїхав в Харків до своєї дружини, а тепер почув, що гайдамаки знова ідуть в похід та прошу і мене зачислити на службу, на яку хочете посаду.

Я прийняв його до полку і призначив на стару посаду курінного першого куріння і відпустив до своєї частини. Людина ця була доволі висока, кремезна, маленькі, вузкі, сині очі під рудими віками і бровами, рябий, лице побите віспою, голений, лисий, на голові папаха з впливчатим червоним шликом, в чимарці на груді з обох боків

приміщення для набоїв, підперезаний кавказьким срібним очкурем, через плече висить дорога срібна крива шаблюка з юріївською відзнакою, за плечем карабін, за очкуром встромлені дві пістолі і довгий кавказький ніж. На лівій стороні висять дві бомби, на ногах підтоптани великі чоботи, в які запхані червоні з плямами штани. На грудях Юріївський хрест. — Це та сама людина, яка звела зо світа багато людей, які з ним не погоджувались. Він є головний винаватець, що гайдамаки у 1919 році під Уманем перейшли до червоних. Він винний в арешті і смерті Балбачана, в смерті полковника Сельванського, якого його бандити живим закопали в землю; про це мені говорив очевидець, джура сотника Новікова. Він винний в смерті Виноградова, який багато знав про нього, сотника Лисневського, Савелева. Дякуючи тому, що Петлюра мало його знав, а він удавав себе нібито запоріжця, представника селян і робітників, йому давали великі аванси і посилали на лівобережжя підготовляти повстання. Він мав великі впливи на козаків, як своєю демагогією, так і застрашуванням і то не тільки на словах, а і на ділі. Мрії його були великі, але не маючи на це ніяких даних. В бою був відважний і маленькими частинами зручно доводив. Але це була людина, за якою треба було слідкувати обома очима. За мого командування гайдамаками він все був на своєму місці. Я мав багато донесень про його вчинки і звязки з підозрілими елементами. Щоб знати як він ставиться до ворожих вчинків, я його призначив головою полкового суду. Це було для нього як ніж в серце . . .

На другий чи третій день, 28-го березня в пятій вечером я вже був на станції Київ-товарна. Там рядами стояли сотня за сотнею, за ними кінна сотня Ляховича в пішому строю, тримаючи коней за поводи. Ще трохи дальше стояли чотири легких гармат з запряжкою, а дві без коней на площадках, за ними санітарний і полковий обоз і патронні двуколки. Привітав козаків, поздоровив з походом, дав наказ сідати по вагонах і грузити коней та обоз. За які три години полк був гружений і потяг за потягом виїхав на свою роботу. Перед самим відїздом штабу, приїхав на станцію адютант від військового міністерства і від імені міністерства побажав щасливої дороги, а в цей час той самий міністр пише листа до отамана Натієва, що ідуть до Полтави гайдамаки, великі розбишаки, щоб той звернув увагу і як треба то щоб розігнав їх на чотири вітри. Цього листа отаман Натіїв показував мені в Полтаві. Добре, що про це у Києві не знали ні я ні гайдамаки, бо булаб експлозія . . .

Дорога до Полтави це був шлях одних непорозумінь. Недалеко Конотопа наші ешелони зупинив німецький вартовий відділ. Виходжу до їх команданта і довідаюсь, що якийсь патріот дав телеграму з Києва до німецького командування, що ешалони гайдамаків, що виїхали самочинно з Києва на цілому шляху роблять бешкети, забивають

людей, грабують. Я показав коменданту наказ військового міністерства, щоб 28-го березня Гайдамаки виїхали на фронт і попросив його телефонічно запитати ті станції, що ми проїхали, чи були там які бешкети. Командант подзвонив на три-чотири станції, скрізь була дуже гарна для нас відповідь. Командант дуже вибачався, що зробив нам, помимо своєї волі, таку неприємність і пропустив ешалони, а мало-мало не прийшло до сутички, бо ми без бою не зложилиб своєї зброї. Оце один із багатьох провокаторських виступів, наших злосних провокаторів. Я зараз дав телеграму до пана Жуківського, але відповіді не було.

На станції Вапнярка ми зупинились, щоб нагодувати людей і вивести коней. Козачня вискочила з вагонів і почала бавитись, плечі розминати, практикуватись ручні бомби кидати, в лаву розсипались. Кінночики без сідла на коней посідали і один другого перегоняли, а впереді всіх летів їх сотник Ляхович. Гарматчики поважно коней в поведу проводили. Смачно пообідали і день знаменито минув та знова в дорогу поїхали. Недалеко станції Гоголево червоні як відходили зірвали міст залізничний через річку і тут наші ешалони зупинились. Треба було або їхати навкруги, або далше іти до Полтави пішки, 42 милі. Зібрав курінних і вирішили далше іти піхотою.

В цей мент зайшов до мого вагону полковник Козьма і каже: Вас просить до себе заступник командіра корпусу полковник Сварика, гармачик. Іду в салон міжнароднього потягу, встріває мене полковник Сварика доволі офіційно, службово сухо і каже: Що це ваші Гайдамаки наробили на станції Вапнярки? Питаю — а що? А він показує телеграму підписану членами Центральної Ради, а там написано: вже далеко від залізничної станції Вапнярки чути було як гайдамаки розбивають хати і крамниці бідних громадян своїми бомбами і кінними ватагами. Кругом залишили лише румовища, багато крові і трупів, між ними багато жидів. Прийміть негайно заходи, щоб вияснити, хто тут виноватий?

Це мене страшно обурило і я прошу полковника Сварика, зараз же негайно визвати по прямому проводу або по телефону начальника Вапнярської станції і головно коменданта міста, як нашого так і німецького.

За пів години уже було зроблено сполуку. На запит пол. Сварика, в яким порядку пройшли ешалони Гайдамаків станцію і чи не залишили бунтарських не порядків, відповідь була: ешалони пройшли в надзвичайному порядку. На станції мали відпочинок і під цей час робили свої військові вправи, як пішими частинами, так і кінними. Все населення зо здивуванням дивилось на них і сердечно прощало. Ніяких жалоб, скарг заявлено не було, за все що брали платили грішми.

Полковник Сварика розвів руками і коли на другий день якихось два члени нібито Центральної Ради приїхало на ревізію корпусу, він назвав їх провокаторами і прогнав. І добре зробив, бо старшини і козаки корпусу їм цих провокаторських вчинків не подарувалиб, бо всі добре зрозуміли, що то була робота членів партії Раковського і Рафеса як помста за Пятакова і Доброго, де велике підозріння було кинуто на Гайдамаків. Таки доморослі “Шерлоки Голмси” мусіли б знати, що в цей критичний час відбудови держави, їх обов'язок лагодити справи і поширювати серед народу довіря до свого війська, а не робити провокації і не помагати слугам ворожих елементів!

Село Гоголове це старе українське село де жив письменник Микола Гоголь, що російською мовою написав чудові образки з українського життя описуючи мітичного полковника запорізького війська Тараса Бульбу і його двох синів Остапа і Андрія. Кожний хто читав цю повість душею своєю був на тих широких степах Гуляй Поля, де стільки козацької крові пролито, де яструб під саме небо літає і звідтіль собі жертву вибірає. Як чудово він описав тип старого козака Тараса і вірного Україні сина Остапа, який в жорстоких муках, як його поляки катували, згадав про свого батька і Україну. І з яким огірченням билось серце читача, як він прочитав про зраду другого красуня сина Андрія, що за гарну дівчину, яка своїми чарами притягнула його до себе, зрадив своє військо, батькові сором на стару голову кинув і за це від батьківської руки кару смертельну поніс! Добре описав майську ніч, утопленицю і багато-багато інших. Якими чарівними образками він малює українську природу, звичаї! Читаєш і не можеш відірватися від книжки. Прочитаєш і ще раз читаєш!

Зайшов до його хати. Це тепер “гоголівський музей”, де зібрано все те, що торкається життя Гоголя і його творів. Не дуже багато там того добра назбірано, але в уяві і кінця йому немає!

Вечером, коли повечеряли і коней випасли, зібрались музиканти на майдані і почали різні мелодії грати, збіглись зі всіх околиць діти, почали сходитись гайдамаки. Дітвора боса майже гола, брудна по самий ніс і з великим зацікавленням до всіх придивляється своїми карими, чорними і синіми очима, які від задоволення і радості огнем горять. На всіх куточках повиходили і стоять в свитах і без свиток в полотняних сорочках, старші господарі і їх жінки в очіпках і великих хустках на плечах. — Почули музику ті хлопці і дівчата, що ще робили в полю, на городах, при худобі і дробу, кинули все і всі зі здивуванням одна на другу дивиться, усміхається, одна до другої підморгує, одна другу під боки штовхає. Оглянули себе зі всіх боків, поспускали підтикані спідниці, по дорозі в ставочку вимили ноги, руки, а деякі і умилися, не боячись, що фарбу з губів або лиця змиють, бо ту краску може змити лише лиха година! І тихенько через перелази і садки за хатами, за деревами, за спинами бабунь і дідів,

виглядають як їх брати-козаки гайдамаки на майдані гуляють, що аж земля трясеться і гудить. Ще трохи і почали козаки молодичь і дівчат до танця запрошувати. Де там — соромляться, червоніють як той мак, в землю зі стиду дивляться, а самим хоч умерти хочеться з вусатим козаком погуляти! Були і такі що почали через перелази геть тікати і знова вертались, бо цікаво! По трохи до танцюристів приєднались ті, що колись у війську служили, а за ними пішли і свої парубки з молодичцями і дівчатами, а трохи пізніше усе що було на майдані в танець пустилось, загорілися очі як ті зореньки. Ой що то був за чарівний вечір, якого Гоголянки умірати будуть — не забудуть.

Далеко за північ, як когути заспівали свою першу пісню, музика перестала грати і всі втомлені, але задоволені пішли спати.

Рано в шестій годині сурмачі заграли: вставай в колону збирайся! Все село зашуміло і військо і селяни повставали і зо здивованням один другому придивляються і пригадують собі вчорашній вечір. Їм здається, що то був лише приємний сон, бо на ділі в цей час такого не буває! Це була неділя, священник відслужив коротеньку відправу, сказав пару добрих слів, благословив хрестом і полк вирушив в дорогу.

Музиканти заграли веселий марш, гайдамаки шапки на праву бров поодягали і бадьоро дивляться, як їх проважають любі приятельки вчорашньої забави. Залунала козацька пісня “Ми Гайдамаки”. Вже останнє військо за село пішло, а люде все коло плотів стоять і все дивляться куди ті чарівники пішли, бо як же вони не чарівники, як ідуть на бій, ідуть на смерть, а от дивись які веселі, щасливі, що ідуть за волю України боротись і щастя та долю народу добути. Ні, з такими людьми Україна не згине, а ранше чи пізніше волю собі здобуде і з цього шляху ніхто українців не звихне, бо старі підуть туди, звідкіля немає повороту, середники стануть на їх місце, а за ними піде наша краса, наша надія, наша українська молодь.

ПОЛТАВА

Прийшов наказ з Київа нашу Запоріжську Дивізію поділити на дві частини. Кожній дано окреме завдання. Перша “Кримська” група мусіла іти під керування отамана Натієва і Балбачана на Крим, а друга “Славянська” під моїм керуванням на Лозову-Славянск, в донецький район, щоби захопити там вуголь і вислати до Київа, пустити в рух всі копальні і урухомити залізничний шлях по всіх лініях.

Це було в початку квітня 1918 року. Запоріжці зі всіх кінців збираються до Полтави, тої Полтави, яка була осередком боїв гетьмана Мазепи і Карла, шведського короля з російським царем Петром першим. Двісті років минуло з того часу, як на цих полях розігралася трагедія Українського Народу, а на пам'ятку про це, як на глум нашому народу, залишилось ще велике поле прикрашене зі всіх боків монументами, на яких написано як підчас бою в 1709 році були розташовані російські війська, які розбили українців і шведів. Це поле назвали “Шведська могила”. Пішов я на це поле, дивлюсь — скрізь стоять з каміння зроблені монументи. Тяжкі думи зароїлись в моїй голові і образи минулого часу переходять передо мною: Бачу Кінний Костя Гордієнка полк, що з Запоріжжя прийшов; козаки вусаті повні ентузіязму, сидять на своїх чудових конях, які, як ті льви, рвуться перед. Стоїть полк готовий до бою. Запоріжці, як зі сталі вилиті, красунь перед красунем, молоді, сильні з гарячими очима; жупани на них в найкращих красках, червоні штани і дорога батьківська зброя відібрана від татар, поляків, турків. Шапки з червоними шликами, одягнені на бік на праву чорну бров. Трохи в стороні стоїть група кінних. То стоїть гетьман Мазепа. З ним нерозлучний і перший дорадник Орлик, шведський король і ціла свита генералів, старшин, чекають на наказ. Малиновий гетьманський стяг разом з полковим жовто-блакитним весело бавиться в хвилях вітерка! Бачу цей образ в своїй уяві і вся Україна перед моїми очима.

І дивно мені чому ми українці так багато мали і маємо серед себе різних провокаторів, які так шкодили і шкодять нам! Немає міри, тільки мусить бути моя на горі! Для цього на все ідуть і колоду один другому підставляють.

Страшно пригадати, що в той час, коли Україна своє військо мала, свого гетьмана, мала сильного союзника з дуже добрими умовами союзу: спільна боротьба проти ворога булаб запевнила повну самостійність і незалежність після виграної боротьби! І от коли ворог протягнув руки на наші землі, ми замість об'єднання, почали один другого нищити. Полковник Іван Скоропадський підпірає ворога і стає гетьманом України при живому гетьмані, генеральний суддя і полтавський полковник Іскра пишуть доноси ворогові України царю

Петрови; на поміч Мазепі багато війська зізналося по українським звичаю прибути. Соромно мені стало за цих зрадників і я оглянувся кругом. Що це за чудовий край, яка краса, яке багатство: жито пше-ниця, овес, гречка, ячмінь, просо, як намальовані кругом ростуть; зелена трава вже очікує косарів; ліс, гай, корчі так, якби то був зачарований замок, тихий, спокійний, а то відразу прокинеться і як живий зашумить. Скрізь чути співи дроздів, соловейка, чижів. Там десь зазуля ворожить, іволга перекликається; а весняна краса ліса і гаю, так якби його тільки що помалював найкращими фарбами на великі свята. Так і хочеться заглянути у його середину, так і хочеться доторкнутися пальцем до зелених листків дерев, послухати про що шепотять вікові дуби та смереки, як згадують минуле.

По дорозі з поля до міста кругом хутори наших селян. Живуть як в старі часи жили полковники, сотники. Окрема біленька хатка, з вікнами на три сторони, вікна на ніч прикриваються віконницями, щоб злодій або худоба не влізла до хати. Кожна хатка стоїть серед вишневого садку. На хуторі криниця з журавлем, біля криниці корито з водою для худоби і дробу. Кругом під оком властителя різні прибудови. Недалеко пасовисько, кругом поле на ярове і озиме, а ближче до хати городи. Все від рукою. На тині висять глечики на молоко, горшки, макітри. Здалека глянути на Полтаву, то крім зеленої барви і бань церков нічого не видно.

Не встиг я до міста дійти, як почув здалека пісню. То гайдамаки співали, до Полтави поспішали, а пісня люба-весела. З цілого серця і сильної груді співається, і луною гуляє по лісах, широкому полі, по ярках і між горбами.

За кілька хвилин вже сотник Ляхович, мене в далекозір побачив, пригнався і на цілому скоку коня як мертвого зупинив. Зложив звіт про своїх лихих козаків, про похід . . . А тут і сотня на рисях підїхала. Стихла пісня, почувалась команда: позір, вправо глянь! І козаки як намальовані в строю по три їдуть і голови в мій бік повернули та на мій привіт відгукнулись: Слава Україні і тобі батько-отамане!

Дав наказ зупинити козаків щоб відпочали, злізли з коней, почистились, причепурились, щоб Полтаба побачила, яке гарне та славетне Україна військо має!

За годину підїхали гарматчики на чолі зі своїм сотником Одинцем, а ще трохи на тачанках підїхали і піші Гайдамаки.

Всі вони весело оповідали як і де їх чудово приймали, гостили і на дорогу випроваджували з жалем в серці і сльозами на очах. Дорогою до них пристало яких дві десятки молодих хлопців, які хотіли в нашому війську служити і все просились до кінночників або гарматчиків. Навіть дехто коня з собою привів, яких полишали тут кіннот-

чки російської армії, як втікали до Харкова! Всім хотілось бути такими самими гарними, як ті гайдамаки, що на конях сидять.

Тут ми відпочали яких дві години, козачня помилась, почистилась, трохи перекусила і як на параді до самого гетьмана прибралися. Любо було на них дивитися!

Подали мені мого коня, золотого англійця; це була краса на весь полк. Козаки інак його не кликали, як “ляля”. Він ніколи спокійно не стояв, а все танцював, перебіраючи ногами на місці, а як я обїзджав полк, то він знав яким кроком треба їхати, щоб я міг всіх побачити і поговорити. Перед полком, як відїзджав до якого міста, він чув своїм конячим нюхом, що на нього всі дивляться і грав ногами як балерина.

Я мав зі собою в поході своїх двох найкращих коней — одного вороного і цього золотого. За ніякі гроші я їх не віддав би був, бо вони зі мною у всіх походах були, як в російській армії, так і на Україні. Дивлюсь я на них, як в енциклопедію і вся історія походів, боїв передо мною. Залишив я їх зі сльозою в очах у Києві, як виїзджав до Відня на дипломатичну посаду. — Що з ними сталося я не знаю, навіть запитати нікого не можу, бо всі мовчать, бояться. — Колись князь України Олег, по ворожбі знахора, який пророкував йому що він згине від свого коня, зліз з коня і відїслав його до свого хутора і там казав ходити за ним якнайкраще. Пізніше він довідався, що кінь його здох. Він розгнівався на знахора, назвав його брехуном, поїхав подивитись на кости коня. Коли на березі Дніпра він знайшов ці кости і наступив на його голову, то звідтіль виповзла гадюка і вкусила його. І сповнились слова знахора, бо князь помер від свого коня. Розуміється я не хочу вмірати від своїх живих чи мертвих коней, а всетаки сумно мені, коли згадаю про них і не знаю що сталося з ними!

Приїхали ми до Полтави десь коло четвертої. Все підтягнулося, музиканти грають веселий марш, шапки ще більше насунули на бік. Післав сотника Байлова доложити отаману Натієву, що гайдамаки вже прийшли. Генерал Натієв стрінув нас коло пам'ятника Котляревського. Народу висипало багато, дивляться і не вірять, що це не бандити, а правдиве державне національне військо.

Підїхав галопом до генерала, зложив звіт і став ліворуч його. Музиканти, як пройшли попри генерала, то зараз зайшли правим крилом і стали по другому боці і грали цілий час як проходило військо.

Впереді йшли червоношличники першої гайдамацької сотні; на чолі їхав сотник Виноградів і він на сором забув, що в руці тримає витягнуту шаблюку, передав її в ліву руку, а праву приложив до шапки, щоб честь віддати. — Не знаю чи генерал зауважив, але ні слова не сказав, а я зачервонів як варений рак. — Пройшла перша сотня, за нею чорношличники, за ними жовті, за жовтими зелені, за

піхотою пішла гарматна сотня, а на самому кінці кіннотчики по три в ряд на два коні віддали, тобто так, щоб задній козак через уші свого коня бачив задні ноги впереді йдучого коня. Щоб краще виглядало, з початку їхали кроком, а після ще раз обіхали кольону і проїхали коло генерала польовим гальопом. Це була дійсно чудова картина; вірю, що не в одній молодіці і дівчини серденько забилося.

Городський голова запросив нас всіх старшин на перекуску до готелю, а козаків на майдан, де місто влаштувало прийняття навіть з пляшкою пива з дозволу нашого команданта. Німецький оберст зі своїми штабовцями, що був тут на прийнятті сказав: я ніколи не сподівався побачити тут таку чудову українську частину, в такому порядку і красі. Коли вони і в бою будуть такими, якими ми бачили їх в поході, то запевняю, що це буде непереможна частина. Їх ніхто не переможе, що дай Боже!

Перекуска закінчилась. Ми всі вийшли на майдан, де юрба народу гостила своїх гостей. Всі були задоволені і раділи з цілої душі! В цей час щось страшно загуділо в повітрі і земля затряслась, як від землетрусу. Затарахкотіло, як підчас громовиці. Ніхто нічого докладно сказати не міг, що це!? Пішли на телеграфну станцію і звідтіля довідались, що румуни, які стояли в Карлівці, залишили там велику кількість амуніції і є підозрівання, що червоні, які почули що в Полтаві вже українські частини і з ними німці, пустили ту амуніцію в повітря. То був тільки здогад і треба було його перевірити.

По наказу генерала Натієва, вислано в бік Карлівки два вагони в розвідку зо старшинами нашого і німецького генерального штабу. А війська пішли на відпочинок, щоб добре відпочати і набрати сили до дальших боїв.

ПОЛКОВЕ СВЯТО ГАЙДАМАКІВ

У 1918 році недалеко міста Білгороду, Харківської губернії, стояла моя група на відпочинку. Кожна війська частина має свого патрона і в честь його справляють рік-річно традиційні полкові свята. Всі наші новітні запоріжці святкували разом свято Покрови по традиціям старого минулого, а крім того кожен полк мав свого святого. Наші Гайдамаки вибрали собі на своє полкове свято день Петра і Павла, 29 червня по старому стилю! День цей вони вибрали ще й тому, що на Україні в цей день дозріває й готова до серпа і коси пшениця і жито, а на другий день по Петрі все, що тільки має силу, йде збирати з поля те, що Господь їм дав за їх працю.

Чудовий вид, як господарі з молитвою обтирають косу і серпи, як молодиці і дівчата в білих як сметана сорочках і кольорованих спідницях підтиканих до пояса, в туго завязаних очіпках і хусточках, на туго закручених косах, щоб волос не ліз на очі, як хлопці і чоловіки в білих сорочках, багато в білих полотняних штанах на одного гузика, тісно підперезані очкурами — готові в поле. Набирають у відра води, щоб там в холодочку закопати по самий край в землю і прикрити запаскою, бо вода на жнивях добре петься.

Рано по наказу зняли з варті всіх гайдамаків, яких змінили Богданівці. Тому весь полк зібрався у селі Біленька, в осередку свого разташування. На майдані зробили престол, прибрали його квітками і пахучою травою. Військо стало навкруги, співаки коло самого престолу. Прийшов пан-отець, полковий капелян, і почалася Служба Божа. Народу зібравось зі всіх околиць і всі були здивовані, що Службу Богу відправляють надворі, а не в церкві, але прислухавшись до Служби Божої, проповіді і співу, прийшли до переконання, що так навіть краще, бо немає задуху, є чим дихати і були всі задоволені. Хор співав надзвичайно добре, а такі молитви як Отче наш, Достойно, Богородицю і Вірую, співали всі і козаки і селяни. Це всім дуже імпонувало. Місцевий священик, якого запросили до участі в цій Службі Божій, плакав від зворушення. По Службі Божій впорядчики прибрали з поля все, що було потрібно, і військо приготувилось до паради! Генерал Натіїв, всі коменданти Запоріжської Дивізії і представники німецького війська, стали на підвищенні і чекали на марш частин. Музиканти вже стояли на приготованому для них місці! Почулась команда: по четах, чета за четою на четовий віддаль кроком руш! Музиканти заграли полковий марш і Гайдамаки пішли перед своїми комендантами. Йшли гарно, бадьоро, рівно як стріла, голови тримали високо, повернуті в бік отамана! Рушниці несли на лівому рамені рівно, ногами тупотіли як слід в одну ногу.

Про це є така байка: в одній військовій частині фельдфебель звернув увагу, що в сотні всі йшли в ногу тільки один жидок ішов

не в ногу. На запит фельдфебля, чому ти машеруєш не в ногу він відповів: ні, пане фельдфебель, то вся сотня йшла не в ногу, тільки я один йшов в ногу. Бачите, і таке буває.

Гарматчики і кіннота пройшли знаменито, гості були дуже задоволені. — Після паради всі пішли на обід. Запросили до себе на обід і селян, що прийшли на це свято з близька і далеко. Старшина мала своє прийняття у місцевій школі. Підчас обіду дістали телеграму від гетьмана Скоропадського, від міністра Рогози, від отамана Петлюри — свого першого команданта, що сидів тоді в тюрмі, а телеграму переслала його дружина. Підчас обіду було багато різних побажань. І ми бажали всім всякого добра, вислали телеграми до гетьмана, до Петлюри, Грушевського з подякою за привіт. Німці були в доброму настрою під вражінням доброї чарки і говорили нам компліменти. В четвертій годині знова всі зібрались на полі недалеко села, де була приготовлена площа для спортових змагань і кінних перегонів. З початку кіннотчики по наказу почали показувати свої вправи, опісля були перегони. Це була найцікавіша точка. Люде сміялись, кричали, гукали, а хлопці з боків старались своїми ногами перегоняти коней. — Серед поля насипали високий курган, на ньому поставили лавки, накрили від сонця заслонами. Туди запросили всіх старшин, мою дружину, місцевого пароха і інших. Як тільки почалось свято кіннотчики піднесли моїй дружині великий сніп квітів, різних запахів і красок.

В одному куточку хлопці перегонялись на ходулях і коли падали все реготалось, аж ревіло. В другому місці грали в мяч-городки. В третьому була боротьба на вхрест і на очкурі. І так все поле було в забаві. Підчас забави музиканти грали, а хори співали. В пятій вечером музиканти почали грати танці і все, що там було, пішло в танець, як хто вмів, як хто хотів. Танцювали аж доки сонце не сховалось за небосхил, а опісля ще довго гомоніли на припічках по своїх хатах і все казали, що це військо і до бою і до забави. Нікому ніякої прикrostі не зробили, а деякі старі казали: от якби мені пару десятків з плеч скинути, слово честі зараз же пішов би до війська разом з ними, бо це наше правдиве військо.

В півночі все спало мертвим сном, тільки вартіві уважно стерегли від біди побратимів, бо хто знає — може і серед гостей була лиха людина! Мені не спалось і я з генералом Натієвим довго говорив про те, чому ми українці все позаду навіть таких маленьких держав як Латвія, Литва, Естонія та інші? Вони відразу стали самостійними і незалежними, а ми все когось просимо і чогось чекаємо! Дивно, чому генералу Юнаківу не дозволили організувати академію генерального штабу! Чому Центральна Рада не сформувала регулярної армії! Це ж все в руках ворога! Генерал Натієв просто сказав: це тому, що ті, які стояли у керми поняття не мали про державний устрій і блукали в соціалістичних утопіях! Порадитись з фахівцями,

рахували для себе невідповідним! А є у нас на Україні люде чесні, фахівці, державники, а всі вони позаді! Я — грузин і тому лише болю душею за Україну, а допомогти їй не можу, щоб собі ворогів не робити!

ВІКНО

Прийшов дивний наказ з армії, щоб негайно наші частини пішли на карпатські гори під Вікно і там заняли позиції точно по приложеному плану! Думати нема що — як наказ то наказ і виконати його треба. І ми пішли. Ідемо все горами, то долинами і знова горами, аж у голові крутиться і дух запинає, а дорозі і кінця немає. Дивишся на мапу і здається що наша нова позиція отут десь близько, а от дві години крутимось, а все кругом одної гори ходимо! Дійшли до такої кручі, що ні вперед, ні назад, ні кінно, ні пішки. Стали і думаємо — що робити? Вірю, що позицію нам хтось тут вибрав, який поняття в карпатських горах не мав! Так просто взяв плап, червоним олівцем лінію провів і написав до виконання!

Відпочали трохи, сухарів погризли, оглядаємось кругом як ті орли, що на кручах свої гнізда поробили. Зпереду гора, а внизу провалля, та ще таке глибоке, що і дна не видко, а по горі грубі дерева ростуть, між ними трава рясна, а в траві ягоди. Забули ми про все і давай ягоди збирати і гірко на душі і весело, що в такий байковий край дістались. Я сиджу на березі невеликого озера, що поміж горами собі пристановище знайшло. Що то було за чарівне озеро! З гір до нього водопади і струмочками вода летить і всіма світлами діамантів горить. Місцями затримається, розсердиться і від злості білою піною покриється. Та так з нею і надолину летить. А вода в озері чиста-чиста, глибока-глибока, синьо-зеленою краскою відсвічується, а де промінь сонця до неї проскочить, то там вона цілком золотою виглядає. Дивишся на воду і перед тобою ціле дно бачиш! Видно як риба в озері гуляє і велика і мала, а між ними та, що її гуцули так люблять їсти, невеличка, а дуже смачна. У нас її називають “форель”, а гуцул її називає “пструг”. По смаку цю рибу з ніякою іншою зрівняти не можна. Коло корчів, які вода вже від землі очистила, раки бавляться і один другого кліщами страшать. Озеро в горах це чудове зеркало, в якому відсвічується все кругом.

Салдати наробили примітивних гачків і зробили вудки та почали ловити рибу і раків. Вечір був короткий і тому не встигли багато наловити, але в своїх котелках і собі і мені вечеру злагодили. Я з великим смаком те все зїв і так з голоду обївся, що цілу ніч від болю в животі корчився і на всі боки крутився та хвалити Бога нарано був здоров і до роботи здатний.

Лише сонечко зійшло, ми побачили, що на другій горі, яка через провалля була від нас далеко, рухаються австріяки і через далекозір нас шукають. Певно шукають де наші позиції, а ми їх ще й не мали!

Призвав курінних і сотників, оглянули все кругом і наказав щоби сотні охороняли себе заставами, знайшли добрі гнізда для кулеметів, а гарматчики для легких гармат. Решта війська мала стати так, щоб воно було готове на кожний заклик. Важкі гармати залишили під горою, а малі на мотузках почали витягати на гору і там між камінням в просіках поставили їх як на забаву, бо з них поміч була б, як з козла молока. За пару годин ми все улаштували як могли і чекаємо, що далі буде. По обіді я з двома старшинами полізли по горах високо-високо і долізли до верху. Там ми сіли, оглядаємо кругом чудовий, незрівняний краєвид. Перед вами гори, покриті снігом, у долині кучерявий зелений ліс. Між нами і долиною, що ми лишили, хмари плывуть! Вліво і вправо провалля, а в проваллях озера, в які летять чудові водопади зі всіма вогнями веселки. Дивися і відірватись не можеш. — Десь у селі гуцул заграв на трембіті і ця пісня по всіх горах луною відгукнулась! Дійсно на відпочинок кращого місця знайти не можна, а для бойової позиції не дай Боже!

Сповістив штаб дивізії і план приложив і легенду написав та додав, що позиція дуже нездала, але будемо її обороняти доки сил вистарчить і післав козаком! За це мене по телефону посварили, що я в донесеннях жарти уживаю. Боже милий, які то жарти, як то реальна правда! Я зараз же попросив, щоб сам начальник штабу або начальник дивізії до нас приїхав і дав нам пораду, що тут можна зробити більше і краще, як ми зробили. Це ще більше викликало непорозуміння і на другий день знова телефон дзвонить, що сам начальник дивізії — генерал Дмитрієв — до нас поїхав, щоб подивиться на наші позиції! За яких три години, а може і більше, бачимо що їде змучений цією гірською дорогою наш комендант. Кінь на кожному кроці спотикається, непризвичаєний до таких доріг. Вкінці своєї подорожі генерал зліз з коня і йде пішки. Я його стрінув з рапортом і повів оглянути позицію. Оглядає похмурий генерал і незадоволений, що ми так розташувались. І це не так і то не добре! Дійшов до прогалини, яка була під обстрілом ворожих стрільців. Сотник Воейків, який на своїй позиції стрінув генерала з рапортом, каже йому: пане генерале, тут треба, як будете переходити, зігнутися, бо тут кулі як шмелі літають. Генерал злосно на нього подивився і каже: руський генерал ніколи перед ворожою кулею не схиляється! І пішов. А тут свиснула одна куля, за нею друга! Генерал схилився до землі засоромлений і питає у сотника: чому у вас на долині шансів не пороблено . . . ? Так із гнівом зігнутий пішов і аж на другому кінці випростувався . . . !

Далі було ще гірше, треба було на гору лізти. Ми, щоб легше було туди йти, зробили маленькі, дуже круті сходи, а з боків до дерев привязали мотузки і так тримаючись тих мотузків легко туди

ходили. Ну це ми, а то генералови йти — біда! Ой що то було за нещастя як наш генерал ліз на ту гору! Доліз до половини і видно було, що хотів назад іти, але мабуть йому соромно стало і він вкінці кінців доліз на позицію. Дмухає генерал, сердиться, що таку позицію вибрали, а я йому плян дивізії і наказ показую, де написано до точного виконання! Нема що говорити, самі наказали, самі і виноваті. Сидить генерал похмурий і цигарку за цигаркою крутить і мовчить, тільки тяжко дихає. А тут захмарилось, почало греміти, блискавиця поміж горами бавиться. Почав капати дощик, а за хвилину отворились небеса, як вдарить грім і голосно луною по всіх горах переко-тється, аж земля затрясється. Думаю, що у пеклі буде не так страшно, як підчас бурі у горах! Дощ полив як з відра, потоки води знайшли собі дорогу з гори надолину, і як ті божевільні кинулись великими лавами. Здавалось ще хвилина і та вода і нас і гори змиє і добре без бою потовче! На нас вже нитки сухої нема, сидимо тихо, тихо! Я глянув на генерала і шкода мені було його старого і сміятись хотілось, що він такий злосний!

Як скоро дощ пустився, так скоро і перестав, але гора від води ще шумить. Повітря чудове, вже пташки струсили воду з піря, весело щебечуть. Он там орел знявся зі свого гнізда і шукає поміж горами молоді кози або зайця на вечеру для дітей, салдати весело виливають воду з чобіт і сушать їх на мокрій траві. Треба і нам рухатись і генерала на долину знести, а він як глянув вниз, аж бідака затрясся, така погана, нещаслива дорога! Закурив він папіроса, третью, мнеться і щось хоче сказати та мовчить. Ну, думаю, голубчику, ти вже ніколи на такі гори підчас війни не полізеш. Ще добре, що австріяки так само помокли і тихо сиділи, а то була б ціла біда. Привязали ми генерала мотузком попід пахи, а два козаки взяли попід руки і так потихенько, як якусь дорогоцінність, на долину спустили, на коня посадили і до штабу відвезли. Там він захворів і на другий день відвезли до шпиталю, а опісля він вже більш на фронт не явився, такий став нервовий!

На цій милій позиції ми проморочились двадцять один день. Хлопці до близького села пішли і звідтіля діти гуцулів поприходили на москалів подивиться. Скоро попривикали до нас, навчили салдат по горах лазити, кулешу варити, раків ловити. На мотузок привязували кусок мяса і пускали на дно. Прийшов і старий гуцул. Хотів з ним про дещо поговорити, про їх життя, про сусідів, дороги. Колиж гуцул незнає, і більш нічого. От говорить мовою, де вживано багато незрозумілих мені слів! Прийшов радісний наказ. Нас змінюють сибірські полки! Я щераз глянув на ті гори і розсміявся, як пригадав собі нашого генерала. Може то і гріх над старим сміятись, але нехай Господь простить мені. Я сміявся не тому, що хотів чоловіка образити, а тому, що мені весело було!

В ночі прийшла зміна. Їх полковникови я порадив до рана залишитись під горою, а на горі виставити вартових. Показав їм як на гору лізти і в подарунок залишив їм всі ті мотузки, що ми до дерев попривязували. Аж під саме рано мені удалось зібрати свій полк з позиційних застав. Багато було клопоту як стягали з гір гармати, з яких ані разу не стрілили. Був і веселий сміх, а дехто собі і гуза набив. Сотники перевірили своїх людей, ми поснідали сухарями і консервами та рушили в дорогу. Тяжка то була дорога, але чудова: повітря таке легке і приємне, що легені з захватом його в свої комірки набірають. Сонечко своїми проміннями нам дорогу освітлює і все сонне царство в лісі розбудило і воно в подяку за це своїми піснями його привітало. Десь далеко реве медвідь, якого гуцулі називають "вуйко". Можливо, що ми його сполошили і він гнівається. Раз у раз дорогу перебігають дикі кози, зайці, які з переляку, побачивши непрошених гостей, заклали уші на спину стрімголов бігли, самі не знаючи куди.

Високо, високо летить величезний орел, якого ми з початку прийняли за літак і притаїлися при дорозі. Знова було багато сміху, коли ми злякались, але береженого Бог береже! Дорога по пляну до нашого відпочинку була дуже коротка, може яких дванадцять верстов і на це треба стратити не більше як п'ять годин. А от ми вже три години ідемо і ще половини не зробили, бо то як сміх, то в гору, то з гори. Дивлюсь на годинник — дванадцята! Треба пообідати і відпочати. Зупинив частини у лісі в холодочку на дві години, нема куди спішити — ідемо на відпочинок. Хай люде відпочинуть, пообідають, по обіді ягід назбирають!

Дійсно це був чудовий вид. Сотня за сотнею поставили свої рушніці в козли, поскидали шинелі, амуніцію, чоботи і почали бавитись як школярі або малі діти; і де та війна ділася, і де ті турботи? Все залишилось десь назаді. Написав донесення до штабу дивізії, відіслав козаком, а сам ліг на траву і віддався своїм мріям! В шестій вечером ми ледви - ледви дотягнулись до місця свого призначення. І треба було багато труду, щоб цю змучену гірською дорогою полкову масу привести до ладу, нагодувати, помити і тоді тільки дозволити лягати спати. Старшина і козаки тепер переконались, що краще на наших лугах нести варту місяць, як у горах тиждень! Я з ними погоджуюсь. Вже пізня пора, а люде попоїли, відпочали і діляться вражіннями. Риболови вже починають жалувати за гірськими озерами, дехто за ягодами, але більшість задоволена, що роботу в горах вони вже скінчили. А чи на довго? Все тише і тише ставало в таборі і все крім вартових заснуло спокійним заслуженим сном!

СВИСТУНИ

На дорозі з Полтави на Лозову ми зупинились на ніч в селі, яке називається "Свистуни". Мені відвели квартиру у місцевого попа, отця Калиновського, по національності ніби москаль, бо дуже багато уживав російських слів і то так перекручених, що треба було добре слухати, щоб зрозуміти, що він хоче сказати. Звертаюсь до нього і прошу: пане отче, говоріть до мене нашою рідною українською мовою і вам буде лекше і для мене більш зрозуміло. Та де там — аж підскачив: я, каже, "от рожденія" російський монархіст і російська мова — моя рідна мова. Не турбуйтеся, кажу, пане отче. Я від вас російської мови не відбираю, але коли чоловік її не знає, на що він її уживає? От ми з Вами вже годину балакаємо і прислухаючись до вашої мови, я певний, що ви краще володієте українською, як російською мовою. І в тім нема нічого дивного. З ким живеш, від того і смаку набереш! Істинно рускіє люди, царедворці, гвардейські полковники і генерали, особливо кіннотчики, дворяне стовбові, статс дами, фрейліни і весь царський двір уживали майже виключно французьку і німецьку мову. Тільки зі своїми слугами уживали калічену російську! Отже, пане отче, хочай ви і рускій чорносотенець, але по руски говорити не вмієте! І тому прошу вас зі мною як українцем говорити лише по українськи. Піп злякався, почервонів і почав лопотати різні дурниці: вибачте. Я думав, що ви старшина російської армії, то вам краще говорити по руски! На це я йому відповів: пане отче, я колись з примусу мусів служити для чужої нашої нації держави, але як повсталла наша рідна, славетної пам'яті великих князів, королів, гетьманів армія, я служу в армії мого народу. Щасливий, що можу їй деяку свою поміч додати. Тепер ми порозумілись і будемо собі приятелями! Піп підійшов до мене і чистою українською мовою став вибачатись, що не пізнав з початку з ким говорить і як треба говорити. Я попросив його сісти і сказати мені чому їх село називається Свистуни. О, це, каже піп, велика історія. Ці землі належали до багача, родича Миколи другого, князя Ліхтенберського. Цей князь на цих землях мав своїх кріпаків, мав свій палац і раз або два рази на рік з російськими аристократами збирався тут. Тоді пили, гуляли, на полювання їздили. А щоб веселіше було, при палаці тримали оркестру, яку князь інакше не кликав, як "мої свистуни". Так ці свистуни довгі роки залишилися свистунами. Коли цар Александер другий в 1861 році знищив кріпацтво і відпустив людей на волю, то і князь мусів своїх людей відпустити і землі їм дати! За деякий час була перепись людей. Приїхали сюди державні урядники, заходять в хати по черзі і питають господаря його імя. Той каже Василь! А як звешся? Відповідає Свистун! Так і записали. Ідуть до другої хати — те саме, до третьої — те саме, лише імя хрестне інакше. В

одній хаті так само питають імя, а там молодий господар каже Микола. А як прозиваєшся? Каже ніяк! Ну а як батько прозивався? Каже, Свистун! Отак все село переписали і всі були Свистуни. Тому і село написали “Свистуни”! І воно так і тепер називається! Наші гайдамаки дуже з цієї назви сміялися і все просили молодичь і дівчат, щоб їм засвистали. Ті з початку соромились, червоніли і утікали, а як краще познайомились, то відповідали дуже влучно: відчипись, бо як тебе свисну, то аж ноги задереш! Що то була за потіха! Запросив мене і моїх старшин пан-отець до себе на вечеру і просив дозволу запросити декого зі своїх сусідів! На це я дав свою повну згоду! Перед обідом я пішов оглянути Свистуни, тобто село. Село як село, довге на одну вулицю, якою це село поділено на два боки і з одного боку і з другого хатки, скрізь однакові, білі, мазані, соломною, а в декого очеретом покриті. На жаль коло хаток мало вишневих садочків. На майдані церква на три бані старого українського стилю. В долині села протікає струмок, а вздовж його на березі по траві молодичі полотно сушать і сонцем білять. Крім старих і жінок з дітьми нікого не видно. Всіх забрали по черзі то царська влада, опісля республіканська, за ними червона. Ця остання разом з молодю забрала зо села все, що тільки бачила і ограбила село до останньої свитки. Забрали і худобу, і пшеницю, і жито; залишилося лише у тих, хто добре заховав своє десь у полі або в лісі, як колись наші бояри або розбійники своє майно ховали.

Повернувся около шестої до дому священика, а там уже чути гомін. Зіхались гості, прийшли і мої старшини і як звичайно ведуть обережно балачку. З початку допитують: хто ви? і що ви є? де були? куди ідете? що у Києві робиться. Але ця балачка лише крутиться коло старших, а для молоді на цілому світі те саме. З початку знакомство, після дрючення, суперечки, сміх, жарти, а взагалі веселий час, навіть у дверей пекла!

Пан отець побачив мене, вийшов назустріч і запросив до хати. Народу не було багато, бо з одного боку бракувало харчів, а з другого боялись до незнайомих іти і хто знає, яка то ще буде година? Краще у дома сидіти і чекати, що то буде, бо багато памятало реакцію 1905 року і останні часи революції, які то добрі царські слуги, жандарми та червоні комісарі, хай Господь боронить і від тих і від других!!

Між тими, що приїхали був благочинний о. Лука Орда зі своїми двома донечками, що тільки покінчили у Києві єпархіяльні школи, де учились діти священиків, купців на зразок дворянських інститутів. Мали майже такі самі однострої, ту саму науку і мову. Приїхала і його дружина, доволі товстенька і пухленька попадає! Прийшов о. діякон по переконанні соціаліст-демократ, а вони у той час у нас були у моді. Вся постать його показувала, що він на когось і за

щось гнівається, але тому що ніхто на це не звернув увагу, він став як і всі звичайним гостем. Опісля господар мені отворив його карти. Він страшно гнівався на архиерея, що не підвищує його в сан священника! Правда каже, він має дуже сильний басо-профундо, а більше ніодної доброї клепки, бо всі потопив у напоях самогону і тому владика не відважувався цього чоловіка зробити проводарем парафії! Діякон як довідався, що у Києві соціал-демократи мають силу записався до них і все хоче їхати зі скаргою до митрополита Липківського і церковної фракції у Центральну Раду!

Було ще пару сусідів, бувших царських урядників. Один становий пристав, а другий суддя мирового Зізду! Прийшли і мої хлопці: адютант Гадзінський, сотник Байлів і сотник Савелів.

Стали кругом стола, благочинний прочитав молитву Творцю неба і землі, я підніс тост за уряд українського народу, Центральну Раду. Випили і сіли за столи, щоб віддати честь кулінарним здібностям господині. І дійсно непожалували часу, все було таке смачне, яке може приготувати лише українська жінка. За чаркою розв'язались язики, вже чути сміх, жарти, особливо з того боку де сиділа наша молодь. Становий всіх запевнив, що він хотів і царської служби урядник, а дуже любить малоросів, їх страви, пісні. Призвище його було Заводський і народився він у Конотопі. Прадід його згинув під Берестечком в українській армії, а от дивись всетаки рахує себе москалем, бо мав за царя кіткку від панського стола! Цур нам з такими! Тут не був час його переконувати і я залишив його без відповіді, тільки зауважив, що радив би йому, щоби добре проаналізував, до якої народності належав його прадід, що був в рядах української армії, а тоді і він буде знати, до якої нації він належить! Він витріщив на мене очі і хотів щось сказати, але я попросив його сісти!

Підчас обіду благочинний кілька разів хотів сісти на свого, як казав наш господар, улюбленого коня і поїхати по політиці, особливо сучасній, з якої він нічого не розумів, але господар наш хитро-мудро його зводив на іншу тему, запрошуючи до шклянки доброго вина!

Дівчата-киянки вже добре познайомились зо своїми партнерами і не давали їм спуску, слово за слово, з милим бажанням по жіночому ущипнути і уколоти свого партнера добрим гострим словом!

Отець діякон вливши в свою утробу стільки, скільки йому дали випити, почав своєю ерихонською трубою потрясати сводами парохіяльної хати. В цей час дівчата і мої хлопці щось дуже голосно сперечались поміж собою. До них вмішався діякон і треба було сильної влади, щоб утихомирити їх, на що було вислано пані-матку. Вона скоро зробила з ними порядок, тільки отець діякон ще довго гудів, як непереможний! Питаю у дівчат, про що їм ходило, що вони так обрушились на моїх хлопців? Тоді одна з них старша Катерина

каже: ми посварились з Вашим адютантом тому, що він каже, що гетьман Богдан Хмельницький є найбільший чоловік на Україні, а я і сестра кажемо і рішучо протестуємо, бо навіть Шевченко жалує в своїх піснях, чому мати під серцем його не задушила, бо це він той, що незнавши броду сунувся у воду з тими, які ціле своє життя ніколи слова не дотримували, підписав переяславську угоду. Ми віддаємо йому честь тому, що він вигнав поляків з України, але за московську угоду не хочемо його знати! А тут знова загуділа труба ерихонська і каже: помиляєшся Катрися, що Богдан продав Москві Україну. Неправда, що він їй чогось злого хотів. В той час для України ніякого виходу не було. Усе козацтво над цим питанням довго радило, у кого помочі просити. Одні на чолі з Дорошенком хотіли до Туреччини пристати, інші тягнули до поляків, а Богдан під Москву, бо у них з нами одна віра, одна церква. Ну а коли цар московський не дотримує угоди, то і з ним дамо собі раду! Усі козаки погодились і закричали волимо за царя восточного, царя руского, православного!

Іхню полеміку стримав господар і запитав мене, чому це руский цар і уряд дозволив поставити Богдану монумент у Києві, та ще такому завзятому українцеві? На це я оповів історію з постановою пам'ятника Хмельницького у Києві, яка дуже добре описана у Літературному Вістнику в 6-тій книжці. Там згадується, що наші патріоти за всяку ціну хотіли поставити у Києві ще один пам'ятник, щоб нагадував нам стародавні часи, щоб молодь про вільну Україну не забувала! Треба було і ворогам України своє місце показати! От тому під враженням польського повстання в 1863 році, яке мало на цілі не тільки себе визволити, але і Україну до себе прилучити стала нагода нагадати царю і уряду про ті часи, коли поляки володіли українськими землями і що тільки завдяки Богдана Україна вигнала ворогів за кордон і зєдналась з російським народом! Про це все зробив Александрю 2-му доклад художник Мікешин і так добре йому наговорив, що на всі заперечення ворогів наших, цар дозволив у 1870 році зробити збірку по цілій Росії на пам'ятник Богдану у Києві і у своїм наказі власноручно написав: дозволяю поставити пам'ятник тому, хто повернув російському народу київську святиню, хто спас може бути і православ'є на березі Дніпра і положив угольний камінь для будови великої Росії. Розуміється, ті слова, що написав цар, були написані по російськи, а не по українськи, бо цар не хотів учитись мови того народу, яким він керував, зате добре знав мови чужих народів!

Художник Мікешин виробив чудову бронзову модель на цей пам'ятник. Була зроблена гранітна скала, на ній на чудовому коні сидить Богдан, у повному гетьманському однострою, з булавою в руці. Кінь так і рветься вперед, під конем лежить труп ксьондза єзуїта, по-

критий пошматованим польським прапором. З боку лежать подерті ланцюги. Далі за конем забита його копитом летить зі скали фігура польського попа, а ще нижче фігура жида-рентаря, руки якого за-клякли на проскурках, пасках і награбованих церковних річах. На чолі педесталу стоїть кобзар (Тарас Шевченко) і грає на бандурі, а там написано: “Та не буде лучше, та не буде краще, як у нас на Україні, що немає жида, що немає ляха, не буде і унії!

Москалі, жида, поляки запротестували проти цього, але цар затвердив і все скінчено. І тільки тому, що не вистарчило грошей, бо зібрали всього сорок тисяч рублів, не можна було поставити цілістю увесь пам'ятник і мусли тим часом все залишити, а поставити лише фігуру, аж доки не зберуть грошей.

В 1880 році монумент, який був зроблений в Петрограді, привезли до Києва і тому що москалі були проти того, щоб поставити у Києві почали крутити, нібито шукати для нього місця і заховали монумент у старокиївському поліційному участку. З цього гумористи дуже сміялись, що Богдан приїхав до Києва без пашпорта і тому попав в поліційний участок як бродяга!

Головна причина цьому була та, що комісія хотіла цей монумент поставити у Києві десь у такому куточку, щоб його ніхто і не бачив. На це прихильники, які конечно хотіли, щоб монумент стояв у Києві на Софійському майдані, подали царю прохання, щоб цей монумент стояв там, де Кияне з митрополитом на чолі 27 січня 1648 року, так пишно зустрічали гетьмана, як він вертався після того, як розбив поляків під Зборовом! Цар дав свій дозвіл і вже почали були копати землю, де хотіли цей пам'ятник поставити, як несподівано прийшов з міністерства наказ припинити роботи. Виявилось, що київське духовенство написало в синод скаргу приблизно таку: при іспрошенні Височайшого разрешенія на сооруженіе пам'ятника Хмельницькому, містом для його постанови предполагалось Бесарабка у Києві і площадь, на якій він мусив стояти, уже була переіменована на площадь Богдана Хмельницького, меж тим київська городська дума в засіданні своєму 16 липня, 1881 року постановила пам'ятник поставити на софійському майдані в її центрі, проти алтарної стіни Київсько-Софіївського Собору, ізвісної під іменем “Нерушимої Стіни”. При означеном положенію і висоті пам'ятника на площаді не тільки буде зачинений вид на Собор зі сторони Крещатика і Михайловського монастиря, де проходять тисячі богомольців, де совершають церковні процесії і прохожується місцеве населення, а крім того кожному, який буде іти в цей бік, він буде бачити, не алтарну часть собору “Нерушиму Стіну”, а хвіст і задні ноги коня. Розуміється, що кожен, хто це побачить, замість того щоб по звичаю своєму перед святостью Софіївського собору, наложить на себе кресное знаменіе, побачивши хвіст і зад коня, задержиться у виконанні свого релігійного почуття.

І тому ми находимо, щоб постанову кінної групи перед святим алтарем і нерушимою стіною є неприличною, богохульною і оскорбительною для релігійних почувань православних паломників рускої святині. Духовенство в особі преосвященного отця Іоанна, протестує і просить заборонити ставити пам'ятник на Святих Софії майдані!

Була довга писанина. Замішали тут, що це є інтрига українофілів і їх сепаратизм, але голова будови пам'ятника пан Юзефович написав міністрові, для докладу царю таке: Долгом поставляю представити відповідь на скаргу київського духовенства і заявляю, що в докладі преосвященного Іоанна нема і подобія правди, видно, що преосвященний був уведений в заблудження творцом українофільської інтриги, ворожбної самому Богдану Хмельницькому, нежеляющим ставити пам'ятник тому, котрий історически засвідетельствовав о єдинстві і нерозривності рускої землі. Цей пам'ятник є відповідь польским пригязаніям і українському сепаратизму!

Ця відповідь Юзефовича зробила свою роботу і пам'ятник наказано поставити на майдані святої Софії, де він був посвячений 11 липня, 1888 року і кожний з українців, як дивиться на той монумент, бачить перед собою живого гетьмана України, який булавою своєю показує на Москву, що звідтіля треба чекати небезпеки! Радію, діти мої, що вас цікавлять такі питання. Це додає нам більше охоти до боротьби з ворогами України, хто вони не були б!

А тоді господар підняв догори шклянку з вином і каже: хай буде вічна пам'ять тим, що за Україну життя своє віддали, а нехай буде вічна слава тим, хто боровся, бореться і виборє для нас Незалежну Україну!

В цей час менша дівчина Настуня питає мене: от я була сім років у епархіальному училищі у Києві, а цілком не знаю, які пам'ятники стародавних часів є у Києві, щоб нагадували нам стару Україну! Кого у Києві не питала, ніхто мені пояснення не дав, а учитель історії навіть поскаржився на мене нашому інспектору, що я такі дурні питання даю! Інспектор мене визвав до свого кабінету (це був професор Прокопович) засміявся і каже: ти донечко цих москалів не питай, а як поїдеш до батька, він тобі все скаже. А учителю скажи, що я тебе посварив. Я у кабінет йшла і нічого не знала, а як вийшла то і те забула, що інспектор мені казав батька спитати. Аж ось сьогодні собі пригадала. Тоді я кажу сотнику Байлову: ану відчини свою енциклопедію в своїй пам'яті і покажи дівчині, як ти знаєш і любиш Україну. А ти Газдінський і Савелів слідкуйте за ним і що він забуде нагадайте! На цім ми погодились і почав Байлів з початку жартувати, а опісля каже: найстарший наш український пам'ятник, це Київ зі своїми побратимом Дніпром Славую, на правому березі на високій горі, де колись стояв пам'ятник Перуну, стоїть тепер пам'ятник Великому князю Володимирі, що хрестив українців хри-

стіянською вірою. На долині біля Дніпра стоїть каплиця, де стояла при хрещенню киян його бабка Свята Ольга!. На майдані святої Софії стоїть храм святої Софії побудований великим князем Ярославом з "Нерушимою Стіною". Там лежать і його моці! По дорозі до цього Собору, по володимирській вулиці, стоять Золоті Ворота в пам'ять того, що українці побили татар. Києво-Печерський монастир з ближчими і дальшими печерами! Дальше Видубицький монастир, Брацький монастир, де є Духовна Академія Петра Могили. Побудував цей монастир гетьман Мазепа. Він також побудував великий Миколаївський Собор, обвів Лавру камінною стіною. Крім того побудував Десятинну церкву, Трьох Святителів і Михайлівський монастир з мощами святої Варвари Великомучениці без голови, бо як відрубали їй голову, то вона залишилась, як кажуть, у Данцігу, а тіло перевезли до Києва! Пам'ятник Богдана Хмельницького, Щекавицький цвинтар, вулиця Хорева, Фролівський жіночий монастир, церкву Андрія Первозванного, Ілинська, Університет св. Володимира, пам'ятників безконечне число в музеях, архівах, бібліотеках — це все документи про те, що Україна була і є, бо її історія славна, бо маємо таких патріоток, як ви дівчатка. Всі засміялись, а дівчатка заплескали в долоні. Я подякував хлопцям за добрі інформації і додав від себе, що коли приїхав Микола перший до Києва, то заїхав до Військового Миколаївського монастиря. В ризниці царське око побачило якийсь старий портрет і питає він, нібито не пізнав, у настоятеля, чий це портрет. Настоятель переляканий відповідає: основника цього храму, гетьмана Івана Мазепи! Тоді здивований цар питає: а чи ви молитесь за свого основника? Так, каже настоятель, кожну суботу не забуваємо помолитись! Ну а в неділю православія проклинаєте його? Проклинаємо, Ваше Величство! Дивно і молитесь і проклинаєте! Пішов цар далі оглядати.

А то було у Печерській Лаврі зайшов цар Александер Третій у музей, а ігумен показує царю чек на мільйон рублів золотом, що позичив його батько на турецьку війну. Він думав, що цар дасть наказ заплатити з державної скарбниці державний борг, а цар прочитав і написав на чеку: хороніть на вічні времена!

На цім ми закінчили наш пізній обід, подякували господарям і я пішов до своєї кімнати на відпочинок, а молодь ще довго до пізньої ночі балакала і розуміється своєї балачки не скінчила.

ДУМИ

Тепер, коли літа пішли на осьмий десяток, сили пропадають, тіло костеніє і кров в сухих жилах з великою потугою шукає для себе старого, давнього, молодого шляху, я чую, що вже не довго мені боротися з тією найсильнішою силою на землі, від якої ніхто не в силах викрутитись: ні царі, ні патріярхи, ні папа, ні бояри, ні багачі, ні бідняки, ні грішники, ні праведники, і всі в кінці кінців перед нею, перед цією красунею-смертю складуть свою зброю. Здається й мені вже слід було би подумати, як Богові треба зложити рапорт про життя своє бурлацьке, а є про що поговорити, та не хочеться. Мені все здається, що я ще на полю бою, чується мені як загреміли гармати, бачу, як уста навіть у безбожників зашепотіли і помимо своєї волі молитву згадали і просять, щоб Господь їх до свого царства ще не забірав . . . Згадую, як стрільці, почувши стріл вартової гармати, докучливий сон від своїх очей відганяють і з поспіхом на своє місце біжать, а легкий вітер обвиває їх заспані обличчя з одного боку змитає, а з другого засипає порохами, і весело бавиться сотенними і полковими значками. Бачу, як стрільці вже забули про сон, жартують і пустують і в лави стають. Чується як тарахкотять кулемети, як ті деркачі в осоці, як свистить граната, чується, як заграли сурмачі свій поважний, рішучий наказ: вперед до бою. Як встає, як той їжак армія багнетами вкрита і з "Слава" побігли на ворога і старшина і козаки, а в цей час з поважною відповідальністю їх вожді, за їх рухом слідкують і останній наказ віддають . . . Бачу, як ворог без ладу відходить назад, як його кіннота доганяє і кого не забили в полон забірають. Стрільці в деяких місцях вже відпочивають, дехто німецьку каску одягає, дехто венгерську уніформу приміряє і червоні штани одягає. Кінчився бій, забувається втома і перестрах. Сотники перевіряють свої сотні, санітари зносять покалічених і забитих, копають могилу, складають борців без різниці їх політичних і релігійних поглядів, священники відправляють коротку молитву, музиканти грають похоронний марш, дають салют з рушниць і гармат, без промов і сльоз засипана могила. Кінець лише один — маленький хрестик на могилі залишається пам'яткою. Згадую, як після бою скрізь гомонять втомлені бійці і про свою відвагу один другому оповідає. Забув, що кілька хвилин перед тим страхи він переживав і про ніяку відвагу й не думав.

А я в цей час рапорт про забитих старшин і козаків переглядаю, даю наказ адютанту і священнику про забитих сповістити родичів і громади звідкіль забиті походили, і чим тільки можна їх потішити. Тяжка морально була та праця! . . . Так один в своїй берлозі залишаюсь і думи думами змінюються . . . Великий бій скінчився і все перемучене — як не спить, то так просто на землі лежить. Навіть вартові боряться зі своєю дрімотою. Затих буревій військовий і стала тиша. Берези,

дуби-свідки кривавої боротьби багато дечого могли б оповісти, якби мали дар слова. Сплячий табор молодят у сні перенісся в свої рідні краї, до своїх.

В одному куточку монах-урядовець. Він прийшов на фронт з далеких печер київського монастиря, провідати своїх братів і сина-одинака, що в армії служили. В цім бою брати його без вісті пропали, а сина старшину-поручника забито. Сидить він під корчем, який на дикому камені коріння пустив, сам худий, як тріска, блідий, як крейда і молиться. Схилив стару голову майже до землі і сльози залили його лице. Руки схрестив на висохлих грудях, а на устах ледве живих, не можна було здогадатись, про що він душу свою творцю неба і землі відкриває, видно тільки, що та журба не монаха, а смиренної людини його охопила. Цей монах колись, як і ми, був людиною і як людина, знав багато і радощів і мук. Був в армії старшиною, керував частиною, в бою був першим і останній ішов на відпочинок. Солдат любив, як дітей своїх, і коли вертався з далекого сходу після ніпінської війни, його частина, як багато і інших, пішла з робітниками на останній грізний бій, за своє право. Його уста тоді греміли, як Єрихонська труба, він стримував своїх дітей палкими словами, радив їти домів, скинути свої військові обовязки і тоді разом зі своїми селянами і робітниками їти туди, куди голос правди покличе . . . Нічого не допомгло, юрба мало що його не забила, він повернувся до дому розбитий фізично й морально. Дома застав розбиту злодіями хату, знищене майно. У сусіда в маленькій кімнаті знайшов свою слабу і морально знищену дружину і маленького сина. За пару місяців дружина померла. І він після потоку гірких сльоз, мук і одчаю, одяг стихар і клубок монаха послушника і пішов в монастир, в молитві шукати спокою . . .

Кінчався день. Ховається сонце. Останній промінь ще бавиться між віттям дерев, шатрами, гарматами й могилами. Потемніло, холодком повіяло. Вже ніч своїм покровом огортає землю. На заході, ще на небі зоря горить. Заснула річка — Золота Липа і тихо на ній бавляться сребристі хвилиночки. Заснув і ліс, замовкли пташенятка.

Встав монах, в його очах світиться ще огонь життя, але повний журби. Голос був, якби з могили йшов, маленькі, сірі очі, великий ніс, борідка клином, шкіра темна, осмалена. Довгий, чорний підрясник, тісно підперезаний очкурком, висів, якби одягнений на кістяк, обтер рукавом сльози, блідий, як мертвець, ще раз глянув на могилу сина, перехрестив її і пішов. Намітив собі дорогу на Афон, бо чув, що там можна знайти ту потіху, що чоловік зрозуміє для чого він живе і куди після смерті піде. Старий пішов. Прощальне світло зорі на небі догоріло. Все затихло, лише часами коні зпросоння в холодну ніч проснуться і захроплять крізь глибокий сон. Лише вартові, як наші, так і ворожі один за другим доглядають. Часами вітер листя у гайку з дерева зірве і чути, як воно на землю впаде. — Скрізь спокій та не в

моїй душі. Здається мені, як бідна родина мучиться, довідавшись про смерть своїх близьких . . . І нема ради, щоб їм допомогти. Тяжко стало мені і думки різні та тишина блудила в мені! . . І думається, чого ми журимось? За що, про що? Сьогодні ми на верху слави життєвої, а завтра попіл . . .

ЛЕГЕНДА

Ще зима. Сніг падає, не дається весні себе подолати. Небо хмарами застелене. На воді гуде сірена, що спасає пливучих від небезпеки. Вітер реве, якби йому сам чорт братом був. На фронті спокійно, а на душі так пагано, якби жабу проковтнув. Встав, беру палицю в руку, іду на прохід на передові позиції. Там знайду розривку, де з ким поговорю, думку його послухаю, бо про свої не люблю говорити, яке кому діло, що людині жити остогидло!

По дорозі зустрів нашого дивізійного доктора, що ходив перевіряти передові перевязочні пункти, бо треба з хвилини на хвилину чекати офензиву, яку почне ворог, або ми! Полк наготові, якось всім надоїло і байдуже, де-не-де старшини, особливо молоді, пишуть листи. Пише і від молодої крові уста усміхаються . . . Пиши, пиши хлопче, пригадалось мені, що у одного фермера бичок вирвався з рук, задер хвіст догори, голову опустив до низу і почав брикати задніми ногами . . . Фармар подивився з усмішкою на бичка і каже: чекай, голубе, як оженишся перестанеш брикати. Доктор попросив дозволу піти зі мною на позицію і ми пішли потихенько. Дорогою він мені оповідає, як цими днями був тяжко покалічений один священик-монах з Видубецького монастиря і перед смертю передав йому свої спомини, записані власноручною рукою ним в келії, може то автобіографія, а може опис про свого товариша нерозлучника. Доктор дуже зацікавився тією сповіддю й передав мені для перегляду. Ось вони!

“Відрікшись від суєти мірської, в горах Видубецького монастиря живе двоє старих пустельників. Один з них в печері темній і вохкій, блідий і худий молиться. Старою головою він схилився до землі і сльози із очей текли по порепаному лиці. Текли по шепотілим устах і падали на руки зложені хрестом. Чулася в голосі півживого старого страшна журба. В тому голосі чулося багато горя й муки. Він після великої внутрішньої боротьби і гірких сльоз в молитві знайшов відпочинок. Це не той голос, яким він ранше говорив. Той голос яскраво, як огонь горів. Звенів, як сталь об сталь в бою гуділа. Гремів, як грім в горах, коли він до війська і народу говорив, за правду до бою його звав, на страшний кровавий останній бій . . .

Тепер з його змарнілих уст ледви-ледви чути, що він хоче щось сказати. — Так в осени з вершин пожовклих дерев падають листя і як килимом землю застиляють і чути їх шелест . . .

Піднявся з камінного крісла старий. Кінчався день, потемніло. Тіні стали довгі і чорні, повіяв вечірний холодок, чистий, тихий. Вже ніч десь недалеко, ще на заході останній промінь небо освічує, хмари переливаються своїми красками . . . Спить річка і чути, як її хвилі про щось між собою шепочуть, як малі діти, коли старші підуть спати. Заснув ліс і небо і земля.

І довго, бліда, як мертвець, стояла ця людина коло виходу. Тихенько, поважно вона вийшла з печери і здавалося їй, що все, що є кругом, її вітає і річка радісно зашуміла, і вітрець мягенько почав волоссям її бавитися, і ліс кличе в свою діброву і здавалось, що кожен листок її вітає і радіє, що вона з ними . . .

Зупинився старий, оглянувся кругом і сталося чудо, німі губи старого, під довгою сивою бородою, склалися в радісний усміх і з грудей вирвався легенький спокійний віддих. І, як колись давно-давно, він пригадав собі, що з приятелем своїм любив думками своїми ділитись, своє сумління, свою душу перед ним, як на сповіді відкривав. Глянув він, а в корчах стоїть улюблена постать. О, Боже, як час змінив його! А були часи, яка це була могуча постать, як вона всіх чарувала, як на сходах його любили всі слухати, як всі з його думками і спостереженнями годились. Пішли дні за днями, роки за роками, зівяло життя і пригадалися йому ті зустрічі, ті молоді літа. Тепер обидва старі стоять один проти другого, пізнали себе, простягнули руки, а руки затремтіли і безсило повисли. Голос привіту десь в грудях застиг. Обое думи - спомини перебірають і очі їх блукають. А слів не знаходять. Все пройшло, все згнуло . . . Потихенько вони підійшли до себе і почали говорити. А в цей час ніч заволоділа світом і тихо стало. Високий ліс застиг і заснув. Тільки листя на деревах ще між собою гомонять, місяць з хмарами бавиться і як діти в хованки грають . . . У старого час відчасу зпід густих брів заблищать очі, як з потухаючого огня іскри. На думи свої усміхався злою усмішкою. Що життя йому дало за його працю, за все те, що він для всіх робив, а про себе лише забував? Сів старий на корч похилий, схилив голову на руки і чує він голос приятеля: ми вже старі, літа пробігли як метеор в стратосфері. Жили, як всі, любили так, як тільки може любити людина, мучились і мучимось, і як довго самі не знаємо. Про це всі, хто має душу, серце, розум і честь, знають добре, бо самі в тих тенетах пробували, не новина це на землі — журба.

Глянув старий у хвилі річки й побачив свій образ з усмішкою гадливою, злою і зрозумів, як він виглядає смішно для тих, хто ще не пережив того, що він пережив і думає собі, чого я турбуюсь? Чого я ще хочу? Коли не маю тієї сили, з якою міг би все пережити. Нехай світ кипить, хай народ пирує на помінках своїх не далеких. Нехай

моляться все тим самим богам і памятають, що панує лише одна неправда. Мені тепер не до них, великою ціною купив я право не згадувати про це, про всіх, про те, що життя мені струїли.

Але я заховав і до кінця останнього віддиху любив, люблю і буду любити все те, що є красою світа.

Одного дня цей старий почув, що великі бої ідуть на фронті. Він після великої надуми пішов до отця ігумена і попросив у нього благословення і дозволу поїхати на фронт. Ігумен благословив і він негайно виїхав на фронт. Тут в сусідньому полку його всі полюбили. Він писав солдатам листи, потішав хорих, а смертельно раненим на позиції приносив полегчу своїм добрим словом і молитвою. Оце недавно він на передовій позиції потішав одного тяжко раненого і писав до його жінки листа. В цей час якась дурна куля вирвалась з ворожої рушниці, без цілі, без бажання когось убити, попала йому в живіт і він на третій день помер на затроєння крові.”

Так з доктором ми ідемо, він мені оповідає, а я слухаю і ми дійшли майже по одчиненому полю під світлом прожектора до передових позицій. Не встигли переступити до першої сотні, як сотник кличе мене до телефону і передає трубку. Чую голос начальника штабу: поставте ваш годинник, зараз точно перша і 38 хвилин, в 2.15 почнеться артилерійська підготовка, а в 3-15 наш корпус переходить в наступ. До точного виконання.

Маю ще багато часу, по телефону умовними знаками попереджую курінних і їду до свого штабу. Адютант передав мені пакет у власні руки цілком таємно, відкрив, читаю, а вже про це всі горобці знають, певно і ворог підслушував телефон, як і ми підслушуємо його накази.

В 2-15 точно почався гураганний вогонь зі всіх наших важких і легких гармат. Ворог собі відповідає — стає пекло! Повітря аж трясеться, залізо гуде, свистить, шипить, сотки покалічених, багато забитих, у ворога збиті всі дротяні загороди, побиті прожектори. Освічує поле лише один прожектор. Годинник показує 3-10. За п'ять хвилин сигнал — всі вперед! Грає сурмач, колона лицарів вперед, хто перший до ворога дійде, тому і честь, і слава. Піднявся їжак і все кинулось на зустріч смерті! Ворог не затримав наш наступ і почав відходити. Позиції ворога в наших руках. Веселе й бадьоре “ура!” прогнало смуток. Десь далеко в запіллю чути “ради старатся Ваше превосходітельство”. То генерал дякує за бій тим, що не були, а тільки йшли на підмогу. Багато з них ще і порошу не нюхали, але така подяка бадьорить і відвагу дає. Наші частини заняли ворожі позиції і почали окопуватись, а роботу в полі докінчує вже кіннота. Санітари зносять покалічених і копають могилу для забитих. Багато хлопців вже забули про небезпеку й сплять. Відпочивайте, хлопці, спіть спокійним сном, набирайтесь сили, щоб завтра, а може і сьогодні знова стати лице в лице до бою під поглядом того страхопуда, для якого на землі всі рівні.

КОЛПАКОВО

Потяг наш поволі підходить до станції Колпаково. На станції все перекинуто, немовби саранча перелетіла і все знищила, не видно ні одної душі.

Ми всі вийшли з потягу і я всім погратулював, що Господь допоміг нам виконати наше завдання і ми очистили землю своєї батьківщини від різної нечисті. Дорога була не довга, але дуже тяжка, серед неприємних умов, без амуніції, без грошей, без харчів. На всі мої телеграми ніхто з Києва не відповідав, не звертав уваги і міністр війни і його міністерство! Ще щастя, що я мав великі запаси одягу, чоботів, білизни в шостому армійському полку, який входив в склад моєї бригади, якою я керував, і тепер я брав з тих складів все, що мені було потрібне. Зате амуніцію ми мали лише ту, яку відбирали від полонених, а харчі так само, або відбирали від ворога, або годувало нас село і містечка, через які ми переходили і то не з примусу, а від щирого серця. Розуміється, ми за все, що брали, платили або грішми, або обмінювали за цукор, якого ми мали досить в запасі.

Потіхою нашою в тім поході був, якби нашою путеводною зіркою, генерал Натієв, та потішаючі листи батька гайдамаків Симона Петлюри! Ну, як би там не було, а ми свою роботу зробили, за що велика подяка всім старшинам і козакам Запоріжського Корпусу за ту гарну патріотичну роботу, яку вони зробили на славу Україні!

Як тільки встановили телеграфічну лінію, я вислав телеграму до Військового Міністра, Голови Центральної Ради, Генерала Натієва і Симона Петлюри:

“24 квітня, 1918 року, в 3 годині 26 хвилин, війська славянської групи заняли станцію Колпаково, що на кордоні України і земель війська Дону, вигнали ворогів далеко за кордон. З того дня жовто-блакитний прапор на кордоні цих земель давав знати цілому світу, що український народ має свою державу вільною і незалежною. Слава українському народові, що скинув зі своєї матері кайдани, які вона носила триста років. Союзники наші в двох переходах за нами.”
— Отаман Сікевич.

Отаман Натієв по прямому дроту вітав і дякував всій групі від свого імені і від військ кримської групи, і від тих, для кого вільна Україна є мрією, щастям і долею.

Та телеграма підняла дух наших козаків і вони були щасливі в повному значенні цього слова.

Прийшла телеграма від Симона Петлюри: “Хай буде вам всім, мої любі запорожці, вічна слава! Ви зробили ту роботу, про яку мріяв наш нарід цілі віки” — Петлюра, голова земців.

Більше ніхто не відгукнувся. Зараз, як тільки я вислав ці телеграми, я пішов на наш кордон. Там були вже всі війська групи, що приїхали зо мною, прийшов і наш пан-отець. Козаки принесли два високих стовпи, вималювали їх на жовто-блакитну фарбу, яку знайшли на станції, на кожному з двох боків намалювали тризуб, а під ним написали: У. Н. Р., а до стовбів прибили патики з нашим рідним державним прапором! Священик відслужив молебен, окропив святою водою прапори. Коли козаки піднесли до гори стовпи і закопали в землю, музика заграла наш гимн, гармати дали салют, а козаки крикнули могутче: Слава! Це було таке свято для нашого війська, що його зможе зрозуміти лише той, для кого Україна дорожче життя!

По скінченні паради ми виставили на кордоні варту й гармати. Дивимось, а вже як з землі виріс начальник станції і вивісив наш прапорок, який його дружина пошила із своєї сукні.

Ми тут простояли два дні і пропустили німців за наш кордон. Відпочивши як слід і зібравши зі станції Звереве, куди ми з розмаху докотились, всі наші війська і весь залізничний склад в числі 14 потягів, 23 паротяги, телефони і телеграф, ми дістали наказ від генерала Грекова дальше станції Колпаково не йти, бо то вже Донщина, а нам чужих земель непотрібно! Ми виступили на призначені місця: Дорошенківці — в Бахмут; Гайдамаки — в Славянськ і Микитівку; Богданівці — в Дебальцево; а панцерники — в Крематорівку. Мій штаб розташувався у Микитівці. Цим ми закінчили наше перше завдання. Вечером я віддав візиту німецькому командантові, а він заразже ревізитував мені і ми поділили свої військові обовязки.

На другий день дістав я до виконання дві телеграми від отамана Натієва: “Лозова-Барвінково, Нумер 6/13, команданту Славянської групи генералу Сікевичу: Слава вам і вашим славетним гайдамакам за велику хоробрість! Про ваші бої буде доложено військовому міністру. Слава тим, які проляли кров за свою рідну землю! — Генерал Натієв”.

Друга телеграма у власні руки, довірочно, отаману Сікевичу: — “Щиро дякую всій Словянській групі і вам за виконання завдання. Гадаю, що й дальший Ваш шлях буде теж такий великий і славетний. Слава про Ваші дії лунає по всій Україні. Слава гайдамакам, запоріжцям і богданівцям! Тепер на вас накладається нове завдання. Залишіть на станції Колпаково залогую силою дві сотні і батарею. Рештою групи займіть увесь вугляний район Славянськ - Бахмут - Чернухіно - Калишевоха! Не пропускайте провозу державного майна за кордон України. Все захоплене майно візьміть під свою охорону. В вугільнім районі встановіть порядок і розвиніть добування вугілля. Два мільйони пудів вугілля вишліть до Києва! — 22 квітня, 1918 року, генерал Натієв, начальник штабу Вержбіцький, значковий Шпінський.”

Робота закипіла. Треба було спасати вугілля, на яке почали поглядати німці. Навантажені вагони, не гаючи часу, ми відіслали до Києва, а там нехай вже Центральна Рада дає собі раду.

25 квітня, через донос якогось мерзотника, німці зробили трус в Крематорівці під претекстом, що там большевики мають свій головний штаб. Не питаючи нікого арештували полковника Болотова і 16 козаків і всіх їх без суда розстріляли, а їх панцирники забрали до себе. Я негайно запротестував перед німцями, вони відповіли, що зробили це тому, що один чоловік в уніформі австрійського старшини, який знаменито говорив по німецьки, приніс багато документів, очевидно сфабрикованих самим, що панцирники в злуці з червоними, щоб знищити німців. Розуміється, це була провокація і я за згодою німців назначив слідство. Я був переконаний, що полковник Болотов був людиною чесною і великим патріотом. В той час, як ішло слідство, в Україні почався знова нелад. Мій адютант передав мені купу телеграм:—

“1/25 квітня, 1918 року. По всіх кутках Київа йдуть мітинги проти Центральної Ради. Душою мітингів — хлібороби. Між ними Коваленко агітує за гетьманом. Приїхав до Київа генерал Келлер, князь Долгоруков і без числа російських офіцерів, з російськими відзнаками: погонами і кокардами, німці з ними приятелюють. Січовики цілі дні їздять панцирником по Київі. Між ними головну ролю грає січовик Чернина, найбільш енергійний хлопець. Роля їх пасивна.” — Зіновьев.

“2/26 квітня. Кримська група по наказу німців і за згодою уряду залишила Крим; ми переїхали на станцію Александрівська.” — Натієв.

“3/27 квітня. Німці обезброїли і розігнали по хатах дивізію сірої синьо-жупанників”. — Зіновьев.

“4/в ніч з 24-25 квітня арештований жид банкир Добрий, який продав німцям велику цукроварню. Німці, як протест проти цього, оголосили військові польові суди й багато людей арештують”. — Пашкевич.

“5/у Києві по вулицях ходить з рушницями багато добровольців”. — Зіновьев.

“6/28 квітня, 1918, в 3-30 пополудні німецьке військо оточило зі всіх боків Центральну Раду, зробило там трус, арештувало міністра Любінського і Гаєвського й іменем німецького уряду припинило діяльність всіх уквїнських урядових інституцій. Є чутки, що хлібороби збираються поставити гетьмана за згодою німців. Кандидатів називають трюх, будьте на сторожі”. — Ткаченко.

7/“оголосіть негайно по всіх містах, що українська влада затвердила державну конституцію”. — Ткаченко.

“8/оголосіть негайно, що Центральна Рада змінила земельний закон, по якому всьому населенню залишається приватна земельна власність по 30 десятин на душу”. — Ковалевський.

9/“оповістить військо і громадян в занятих вашими військами місцях, що професор Грушевський вибраний президентом Української Республіки”. — Ткаченко.

10/“Президент республіки запротестував перед німецьким урядом, що фельдмаршал Айхгорн і його військо не дотримуються точок договору, порушують всі закони української республіки і наш уряд домагається його відкликання з України”. — Павловський.

11/“Дружина президента і сам президент ранені кінжалом в руку”. — Ткаченко.

12/“30 квітня, 1918. Січові Стрільці оточені зо всіх боків німецькими військами. Іх без бою обезброїли і розігнали полк. Полк Січових Стрільців розійшовся, частина, як ми чули, пішла до запоріжців”. — Зіновьев.

13/“30 квітня, 1918. У Києві державний переворот. Німці разом з хліборобами поставили на чолі Української Держави генерала Скоропадського. Негайно приїзжайте в Александровськ на військову раду”. — Натієв.

Прочитав ці всі телеграми і аж голова пішла кругом. Тепер мені ясно, до чого може довести нерішучість, а особливо, коли не можемо опертися на військо. Пішло знова всьо догори ногами. Затерлось і слідство про полковника Болотова, бо це слідство було не на руку союзникам.

Завізвав усіх старших командантів групи, наказав приготувати паротяги з двома класними вагонами і ми всі поїхали на засідання. На станції Лозова якийсь молодий старшина, призначений вже урядом Скоропадського начальником станції, почав виявляти свої права, що без перепустки з Києва він нас не перепустить. Здивувало мене його молоде нахабство, що він у моєму районі навіть мене не хоче слухати як головного команданта цієї округи. Наказав його арештувати домашнім арештом, призначив свого команданта аж до повороту мого потягу назад до Микитівки, і ми спокійно й свobodно поїхали по призначенню. За пару годин ми вже були на місці. Зараз оповістив генерала Натієва про свій приїзд, почали приводити себе у порядок. За кілька хвилин адютант Натієва Шпилінський попросив нас всіх до генерала. Потяг генерала стояв на запасовому шляху і ми скоро його знайшли. Там уже всі на нас чекали. Отаман Натієв привітав нас дуже сердечно і відразу приступив до вирішення різних питань, що стояли в звязку з цими подіями. Перше і саме головне, як поставитись нам до розігнання нашого дійсного уряду і вибору генерала Скоропадського гетьманом України?

Мене запитали першого. Я заявив, що гетьмана в стародавні часи вибирало військо, а в цих виборах ніхто військової частини в Україні навіть не спитав; ми мусимо запротестувати! Полковник Петрів, положивши руку на шаблю, а другу на кінжал, каже, що коли гетьман ігнорує нашим запорізьким військом, ходім всі на Кубань! Полковник

Болбочан каже: якби не німецька загроза, він ніколи не погодився б з цим переворотом. Полковник Козьма заявив: в цю завірюху, в якій є Україна, треба лагідно полагодити справу, а не підливати масла в вогонь. Дискусії тягнулись які три години і вкінці кінців генерал Натієв взяв слово і каже: тому, що Україна є в стані війни з москалями і що на нашій землі є військо наших союзників, які прихильні цьому перевороту і самі підтримували, хоч і нелегально, зате фактично, треба цей вибір Скоропадського признати правосильним і виконати його наказ привести військо до присяги, але з таким текстом: "Ми старшини й козаки словянської і кримської групи будемо вірні гетьману України Павлові Скоропадському доти, доки й він буде вірним сином України і буде всіма від нього залежними силами обороняти її незалежність і соборність від всяких зовнішніх і внутрішніх ворогів". Цей текст передано по прямому дроту генералові Рогозі.

За годину кличе генерал Рогоза до апарату генерала Натієва і питає, на якій підставі ви змінили текст присяги? А тому — каже — що старшини і козаки іншого тексту не приймають, бо хочать бути певними, що генерал Скоропадський буде, як і ми, вірним сином України і не піде з сусідами на ніякі компроміси.

На другий день прийшла телеграма, що текст гетьман прийняв, і ми привели, після великих суперечок, козаків до присяги, які протестували, що він разом з німцями розігнав Центральну Раду.

Закінчивши свої наради, ми не дуже весело вечеряли чим Бог послав і гуторили до пізнього вечора. Тут кожний вже говорив так, як вдійсності він думав і що з цього може вийти. Рано виїхали ми до своїх частин і почали свою роботу під новою юрисдикцією.

Протест наш не обійшовся нам даром. Трохи з часом викликали генерала Натієва до Києва, а на його місце прислали генерала Бочковського, забрали і генерала Петрова і причислили до генерального штабу, а ще пізніше і нас всіх забрали з донецького району і перекинули до Білгороду, щоб змінити вартові німецькі частини.

Коли ми відїхали зі станції Александровська, я глянув на ті широкі степи, на яких колись гуляли наші старі запорожці. Це наше гуляйполе! Скільки тут козацької і бісурменської крові пролито! Широке, широке, ковилем покрите на сотки верств. Синє небо над тою землею світить, жайворонки співають, ластівки, як малі діти, попід небо летять, то кулею над самою землею бавляться, одна другу переганяють. Дивлюсь і думи думами заповнюють мою голову. На цих землях зародилася наша незрівняна козацька могуча слава. Цією дорогою ті, що не могли знести кріпацтва-неволі, кайданів, безправя, втікали на Запоріжжя; на цих степах запорожці йшли воювати турка і татарву; цими полями видатний боець України Іван Сірко зі своїми козаками на Крим їхали визволяти полонених; цими шляхами везли останнього кошового Запорізької Січі Кальнишевського на Соловки по наказу Катерини II. Не видко краю України, цієї великої,

славетної, що колись була вільна, а потім поневолена, а тепер її дітьми та внуками знова з неволі визволяється. Забилося радісно серце, що знова Україна починає жити. Радійте діди наші, що вашими шляхами ідуть правнуки ваші й дітей своїх на ту саму дорогу пустили. Була при вас вільна Україна, є й при нас, буде й при внуках наших і ніяка сила не спинить нашого руху.

Багато подій минуло з того часу і от тепер на еміграції підсумуємо, що з тієї одинокої славетної групи новітніх запорожців залишилось і що з нею сталося.

Генерала Натієва на його рідній землі, в Грузії, розстріляли большевики. Полковника Болбочана розстріляв свій уряд. Полковника Сельванського живим закопали в землю по наказу Волоха. В. Виноградова застрілив матрос Табурянський по наказу Волоха. Ляховича забили жиди-большевики. Петлюру і Коновальця забили вороги: першого в Парижу, другого в Роттердамі. Савельєва забили підступом; Гадзінського розстріляли червоні; Волох, Байлов і вся перша сотня перейшла на службу до червоних і там їх майже всіх розстріляно. Прокопович, Сальський, Новиків, Алмазов, Козьма, Зелінський — померли. Загородський у Калішу в Польщі; Шаповал Олександр у Шікаго служить у гетьманців; ген. Петрів десь у Чехах, а я з сапою й рискалем працюю на маленькій, рентованій пяти-акровій фермі. Часами стрічаюсь з тими, що утікли з пекла і з ними переговорюємо про те все, чого ніяк з голови не викинеш. А все думається: Ой, Боже мій милий, за що ти караєш тих, що так щиро Україну любили і за неї життя і долю свою віддали?! А тих, що імя Твоє споганили, що храми Твої в стайні перетворили, Ти даєш їм безкарно жити і керувати тими, хто імя Твоє за велику святість має?. Боже милосерний зглянься! Содому й Гомору на них пішли! Нехай прилипне язик мій к гортані, коли я неправду сказав!

ХМЕЛЬНИКИ

Це було велике містечко. На березі річки горальня і цукроварня найбільші в цілому повіті. Як почалась велика війна, горальню замкнули, а всі двері й вікна державними печатками з двоголовим орлом припечатали. Навкруги вартовий з рушницею ходить і все приглядається до тих дверей і вікон, за якими такі солодоші для нашого народу сховані. У цьому містечку був розташований 14 армійський полк, який підчас революції отаман Оскілко переформував у полк імені Тараса Шевченка. Селяни і міщани зі всіх околиць що четверга їзджали на майдан у Хмельники на ярмарок і привозили зо собою усяке майно, що можна продати або промінати. Було там багато: сметани, яєць, городини, курчат і все, що хочете. А тут селяни шукали: цукру, нафти, солі, дьогтю, а може й таке щастя, що і горілку у жида знайдуть, яку він крадьком з Австрії привозив. З самого початку революції, в Україні вештались якісь сто-процентові російські патріоти, різні провідисвіти, злодії, які знаходили слухачів і оповідали їм про різні проекти якогось неіснуючого уряду, закликали до своїх організацій або повстанчих загонів. Були і такі, які пропонували людям всім разом одчинити двері горальні, бо то добро є добром народу і він один має на то право. Вони добре знали, що це така пропозиція, за яку можна і до пекла піти. А тут, як на гріх, дух з тієї горальні ще не розвіявся і тягне чоловіка, як до браги свиней. Я уже кілька разів писав до уряду, щоб вони не вводили людей до гріху і ту горілку або знищили, або забрали до Києва. На цю мою пропозицію не мав я ніякої відповіді, ну: і дочекались . . . На день св. Михайла — це храмове свято у Хмельниках — зібралось кілька тисяч людей. Відслужили Службу Божу. На майдані, кругом церкви, посідали й почали їсти, що привезли зо собою, і що місцеві люди наварили і продавали. В цей час зібралось кількох відважних хлопців і десь, невідомо в який спосіб, підкопались під горальню і наточили там два відра спирту, тихенько принесли до людей і почали частувати; а хіба людині багато треба, щоб він ще більше захотів? Випили ті два відра, давайте ще! А тут вже ноги сверблять, почали бавитись як слід. Як на гріх, дощ почав падати, та ще такий густий що біда. От люди давай і ховатись та все ближче до горальні. І це було найбільшим нещастям. П'яні й ті непрошені гості полізли через підкоп до горальні і там вибили чопа з великої бочки спирту і спирт залив усю горальню. З горальні полився спирт до річки. Хтось закричав, що дар Божий тоне в річці і кинулись всі рятувати. Кожний брав горілку у що тільки міг: у глечики, макітри, бочки, відра, шапки, навіть у жмені. Декому надоїло ловити горілку розбавлену водою і вони виломали до горальні двері і от тепер посунулись сюди всі. За годину великий обоз тягнувся з Хмельників у різні кінці і, як на сміх, не було ані одного тве-

резого погонича. Все співало, дровичилося, а дехто й тікати почав, бо розумів, що то все крадене! За яку годину, коли горілка останній розум відобрала, хтось кинув у річку горілки сірника. Синій огонь охопив усю горальню, загорілося усе кругом. Горить і вода у річці і загрожує вогонь усім будинкам на березі. Ратувати не було кому і не було чим і вогонь знищив усе, що було йому на дорозі, залишився лише попіл. У великих кітлах найшли після вогню обварені кости невідомих п'яків. Скільки народу згоріло і хто це був, так і не вияснили. Коло одної бочки знайшли вояка, який перехилився в бочку, щоб напитися горілки, але був такий п'яний, що назад не міг встати, та так і утопився. Люде сміялись, що він до страшного суду не зогние, так себе заспіртував.

Хмельники наполовину вигоріли. Повстанці в одну ніч розбіглися на всі чотири вітри, боялися відповідальності, слідства і кари. Це певно не забули, що колись була якась сила, що могла їх за їхні вчинки покарати. Той закон на початках їх коли-не-коли стримував від злочинства. Біда була в тім, що ті нові, новоспечені судді судили людей не по закону, а як їм здавалося, що так треба було судити. Коли то був "буржуй", то нема мови, він винуватий і карай його, а як це був злодій, розбишака, то його боялися засудити. Такі слідчі і судді самі убивали пошану до закону.

В цей час почались бої коло Бердичева, Житомира, Проскурова з розбишаками і дезертирами бувшої царської армії і справа з горальнею затихла. Лавою сунулась російська царська армія з фронту, а полонені австріяки, німці, чехи, мадяри, болгары і турки утікали по своїх хатах. Все це перемішалося, всі залізниці на головних шляхах були забиті військами. Кругом горіли панські маетки, скрізь панував самосуд над тими, хто стояв на перешкоді анархії. На чолі тих банд стояли наші й чужі яничари — вони мали свої безсудні суди. Кіннотчики їхали по хатах на державних конях впрост шляхами, дехто ще у поводу вів другого коня, або запрягав до воза. Гарматчики і кулеметчики покидали свою зброю серед дороги, відпрягали коней і так само гайда до дому. Ці гармати і кулемети позабирали ті, які довго вже готовились до своїх цілей, а після уживали проти нас. Коли читаеш, як грабували Україну татари, турки, поляки і інші, як половці, гуни, готи, то не вірилось, що так могло бути; а от як прийшли ці новітні варвари, то побачили, що старі варвари були ще у тисячу разів культурніші.

Наше завдання було всіма засобами старатися паралізувати в цих околицях руйницьку роботу і за всяку ціну пересунути їх на їхній шлях та спасти Київ від непрошених гостей. Тому на залізничних станціях в день і в ночі стояли варти з кулеметами, які слідкували, щоб потяги без перешкоди йшли по наміченому маршруту, а тих, що їхали до Росії, ми пересажували на вузько-колійову дорогу й відсилали на Бердичів-Сарни. Деколи це нашим вартам удавалось,

а в більшості для тих людей не було закона і вони гнали машиніста, щоб скорше їх віз і той зупинявся на станції лише тоді, коли треба було набрати води. Колиж юрба довідувалась, що кондуктор повіз їх іншою дорогою, тоді машиністові капут; впрост викидали з потягу!

Найбільше шкоди і неприємностей наробила нам російська гвардія зо своїм командантом підстаршиною Качаловим, доктором Андрониковим і немуштрованої сотні писарем Черепановим. Старшинами тієї юрби були лише прапорщики військового часу і в додаток вся ця банда поголовно п'яна. На станції Калинівка на їх потягу зіпсулося щось в паротягу. Вони почали лаяти машиніста, а тут юрба кричить: крути, Микита, а то пропадеш! Бідний машиніст плаче, порається, а зробити нічого не може. Це використав наш підстаршина Якименко і пропонував негайно всім українцям відокремитись в окрему частину, і коли вони бажали, то їх всіх зараз же відправляли на станцію Бердичів, а звідтам їх розсилали куди хто потребував їхати.

За десять хвилин у повному порядку ми вислали українців на станцію Бердичів у розпорядження Балбачана. Він повідомив нас, що ешалон українців у повному порядку приїхав і що він тих, що бажали, залишив у себе, а решту розіслав по своїм містам.

Коли прийшла ця телеграма то й росіяне вислали свою депутацію і просили, щоби і їх вислати тим самим шляхом і обіцяли, що до кордону з Росією будуть зразковими солдатами. Хочеш не хочеш, а ми їм повірили і всіх вислали, хоч точно знали, що вони свого слова не дотримають. Ми зробили велику роботу — звільнили дорогу від цих розбишак. Машиніст, який вів той потяг, прийшов до нас і плакав як мала дитина, так радів, що ми спасли його від неминучої смерті, бо ті розбишаки поставили коло нього двох вартових і все погрожували, що викинуть його з потягу. Наш лікар його оглянув, дав йому медицину, наказав положити до ліжка і тільки на другий день відіслали далі. Ми телефонували до станції Козятин, щоб вони забрали зіпсутий потяг, що вони й зробили.

В ночі наш машиніст був під доглядом лікаря, бо він боявся, щоб машиніст не захворів на нервову гарячку. І це було добре, бо він кілька разів зривався з ліжка і хотів кудись бігти Тоді ми переконались, як люде розуміють свободу! Це був початок того безладдя, яке використали ті, які цю революцію й почали. Цікаво було, як одного мішочника затримали на станції, який їхав з Києва скуповувати різні продукти по селах. Він оповідав нашим вартовим, що нового у Києві. Він каже: біда, уже утворили "Генеральний Секретаріат" при Центральній Раді; от тепер побачите, як вам сала заллють ті генерали, які створили той "Генеральний Секретаріат"! Коли сотник Зіновьев йому сказав, що у Генеральнім Секретаріаті нема ані одного генерала, а навіть полковника, він розсміявся і каже: ви не вірите мені, то повірите, коли попадете в їх лапки. Ми цього дурного проводора вислали до головної комендатури.

ФАРМА

Чи чули ви, добрі люде, про те, як український генерал на фармі робив? Як ні, то послушайте, я вам оповім.

Десять років він на фармі жив, за робітника і за коня роботу робив. Земля була добра, пісок золотий, і гнав із землі бурян зелений, і цей дар землі гнув його в три погібелі. Що за дня буряну знищить, то рано гляне і тільки свище. В той час, коли насіння цибулі від хробаків в землі гине, бурян на всі сторони із землі річкою плине. Де за тиждень тому горох показався, там сьогодні в його бурянах пес сховався; а ще за пару днів дивись, а тут гай буряну виріс.

Посадив він пару тисяч помідорів, бив поклони, аж голову собі запаморочив, що тижня їх сапкою обгортає, а бурян зо свого боку їх доглядає. До бурянів пристали хробаки і що не знищив бурян, поїли потвори. Вже огірки почали землю своєю огудиною застилати і тут бурян в своїх обіймах їх почав ховати. Шукаеш огірка, а він лежить в обіймах буряну. Біда на всі сторони преться, а у нього голова від журби трясеться. Виросла чудова фасоля. Думає, оце вже відплатила йому його доля. Тільки не довга була то радість, бо обсипала її зо всіх боків ржавість — і пропала жовта і зелена фасоля, а з нею надія на заробіток. Така твоя щаслива доля! Засадив бараболю на весні; не встигла вирости, як обіли її листя хробаки. Куди не глянеш, все обсипане як намистом, а за пару день дивись, а там лише голе місце.

Не хочу говорити про роботу з морквою й буряками, щоб не назвали нас люде дураками! Лазити на колінах, щоб їх полоти. Боже мій, скільки коло них роботи! Що тижня підсапати, щоб їх від бурянів заховати.

Виросла морква велика, жовта. От тепер вже оплатиться твоя робота. По чотири в пучки зібрав, по пів тузіна разом звязав, одіслав до голсейлу продати і гроші тепер за них чекати. В середу чек прислали, що моркву і буряки продали, за тузін пучків десять центів дали, та що за продаж проценти взяли. Потримав того чека в руках і мало не розірвав в зубах. А деж твої гроші за роботу, за насіння, гній і клопоти . . . Одно, що фарма дала, це рубаром обдарувала і за літо без великого труду, бо від тої роботи боліло лише тіло, руки й спина. Цілих п'ятнадцять доларів дали, та й ті за рент фарми взяли. Зрадив, що великі виросли качани капусти, та і в тих в середині завелись зелені хробачки, а хто капусту з хробанками купить? Хіба той, що сам людей дурить. На фармі добре лише літом жити, на сонці лежати і з криниці холодну воду пити.

Я ще нічого про хату на фармі не сказав; як би був малярем, то добре її б змалював. Не було в хаті води, треба її носити за півверсти. І світла електричного не мала, бо далеко від гайвею стояла.

Коли падав дощик на дворі, то в хаті стояв ставок із води. Бачите, дах був діркатий, а грошей не було, щоб його латати. Дружина його любила хату в порядку тримати, а сама від роботи не мала часу коли відпочивати. На фермі нас семеро жило, великих і малих, але до роботи було лише двох здібних, фермер і його дружина. Була це не дуже приємна година. Фермер на фермі працює, а його дружина в дома біля кухні і води воєє. Треба всім їсти зварити, внучаток до школи відправити, води наносити, шмаття помити і порядок в хаті зробити. День скоро біжить, втома обтяжає, нема коли відпочивати. Лягаєш спати, а не можеш встати; спина і ноги хочуть лежати, а тут треба бігти сапати. Не знаю що робити, щоб до кінця себе не забити. Одного разу на весні сапав я огірки, а після цибулю чистив і в пучки вязав і не звернув уваги, що вітер мене продував. Досидівся до того часу, що дістав запалення легенів. Ого, думаю собі, треба вже збіраться в далеку дорогу, але туди йти не маю ще охоти. Звернувся до доктора Яремія, він мене оглянув і лаявся до зеленого змія, як можна на 73 році життя на фермі працювати, коли вже час перед походом відпочивати. Добре докторові говорити, ну, а з чого я буду жити? Ми призвичаїлись самі на себе заробляти, а як можна ще і дітям та внукам допомагати. Сиджу в журбі, думаю як жити, коли вже не можу робити . . . В той час Коссар до мене на ферму заїхав. Все оглянув і тільки тяжко дихав. Повернув до своїх однодумців жінок і козаків і пригадав їм образ поселенців. Не довго там говорили про ратунок і прислали мені п'ятсот долярів в поратунок. А в цей час отець Шумський свою думку організаціям подав, як так зробити, щоб хто-небудь від генерала сапку відобрав. Не довго думали Сен-Катеринці і витягли гроші із своєї скринки, за ними пішли торонтонці, гримзбі, виндсорці, які принесли мені великі радощі; не залишились позаду золотокопателі судбурці, тіменс, валдорці і детройтці та інші приятелі, забрали в мене сапку і рискали, дали в руки перо і сказали: пиши про все, що ти бачив, як ти жив, як і коли ворога України бив. А ми будемо читати і видати твої твори допоматати. Хай діти про те знають, що українці ніколи своїх проводирів не забувають. І от правду вам кажу, що з тої пори я вже добре живу: не мерзну, патиків не рубаю, гною не ношу і насіння не перебіраю. Син нас до себе в Торонто взяв і дуже гарно помешкання прибрав. Як весна прийде, я знова в дорогу поїду, там серце своє серед вас загірю, а на праці не дуже тяжко зіпрію. Як Бог дасть що зароблю, то знова до весни доживу, а що далі буде — не дбаю, бо вже літа довгі маю.

Спасибі вам всім за турботи, бо робити на фермі вже не маю охоти. Коли я був молодий, я за Україну бився, а на вашу поміч не дивився; робив свою роботу з могучими козаками. Багато з них вже в землі, а решта мало що не є жебраками. Вони свою роботу зробили, але за ці муки, крім слави, нічого собі не здобули. Вони лише Бога просили, щоб діти їх і внуки їх слідами пішли і Україні волю здобули!

Вашою

СІМЕОНА КОСАРА

